

فصوص الحکم

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبہ البشیر
کراچی - پاکستان

فصول في الطب

تأليف

شيخ علي أكبر بن علي حسيني
رحمته الله

طبعة جديدة مصممة ملونة

فصلی

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روپية

الطبعة الأولى : ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

مکتبہ البشیر

اسم الناشر

جمعية شوهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوور سیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي، پاکستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاکس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مکتبہ البشیر، کراتشي، پاکستان +92-321-2196170

مکتبہ الحرمین، اردو بازار، لاہور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور. +92-42-7124656, 7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبہ رشیدیہ، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد	مقدمہ	
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۵	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۶	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجهول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی و زائد
۴۲	ابواب ملحقہ رباعی مزید	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغہ، معروف و مجهول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اثبات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید فیہ	۱۲	اثبات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع لفظی "لن"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع سخی، بنی، جہد
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع بانون، ثقیلہ
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع بانون، خفیفہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	۱۶	لائے نمی و لام امر
۴۴	ملحقہ "احرلجم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغہ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	بنی و معرب، بنی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام سدگانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامدہ
۴۵	باب تصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر فعل ثلاثی مجرد
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	افعال	۳۷	ابواب بے آمزہ وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحقہ رباعی	۲۷	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی رباعی، ثلاثی مجرد

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون ظہری و سیدی	۷۷	ادغام متقاربین	۵۴	افعیعال
۱۱۵	قانون فتویٰ	۷۷	مقاربین در مخرج یا صفت	۵۵	چهار اقسام
۱۱۶	قانون سفایہ و حولایا	۷۸	حروف حلقیہ	۵۵	صحیح، مہموں، معتل
۱۱۷	قانون عدۃ و سہ	۷۹	قانون تائے افعال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسجیدی	۸۰	قانون خصم و خصم	۵۷	مضاعف
۱۱۹	ابدال و حذف	۸۱	قانون تائے تفعیل و تفاعل	۵۷	مضاعف ثلاثی و رباعی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجتماع ساکنین	۵۸	وجہ تخفیف لفظ
۱۲۰	الف و یاء	۸۲	قانون دو اب و حاصہ	۵۸	اسکان و تحرک
۱۲۱	واو و میم و نون	۸۳	اصل در تحرک ساکن	۵۹	اصول مہموں
۱۲۲	ہاء و لام	۸۴	وجوب فتح در "میں"	۵۹	قانون میر و آمن
۱۲۳	حروف زوائد	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تعریف حروف زوائد	۸۵	وجوہ اسکان آخر	۶۱	قانون میر و جون
۱۲۴	دلیل زیادتی حرف	۸۶	وقف عصا و رخی	۶۲	اصول معتل
۱۲۷	زیادتی حرف تصغیر	۸۷	قانون هذا جزء	۶۲	أحد و إشباح و أدور
۱۲۸	زیادت غالب متحدہ	۸۸	قانون لام و غلامی	۶۳	قانون عاریب و قبول
۱۳۰	ترجیح بشبہ	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أوصل و اول
۱۳۱	تمرین	۹۰	موانع امالہ	۶۵	قانون قبل و یبع
۱۳۱	تعریف تمرین	۹۲	تشبیہ و جمع	۶۶	قانون فیم و فیم
۱۳۲	بنائے مثل معویٰ از صرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون فائل و بالبع
۱۳۳	بنائے مجنفل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	بنائے اعدودن	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون تلق و اذل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع یوا و نون	۷۰	قانون نقوی و دنیا
۱۳۵	کتابت یاسین	۱۰۳	جمع بالف و تاء	۷۱	اصول مضاعف
۱۳۶	کتابت اضرین	۱۰۴	اسم جنس	۷۱	قانون مد
۱۳۷	کتابت مؤجل و فقیہ	۱۰۵	تصغیر	۷۲	قانون فر
۱۳۸	کتابت مستہرون	۱۰۵	تصغیر معرب	۷۳	شرط ادغام
۱۳۹	کتابت فر ویت	۱۰۹	تصغیر ترخیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تصغیر جمع کثیر	۷۴	مخرج خلق
۱۴۱	کتابت مائتان	۱۱۱	تصغیر اشارات و موصولات	۷۵	مخرج لام و راء
۱۴۲	کتابت ان ناصبہ	۱۱۲	نسبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تعریف نسبت	۷۶	مجموعہ مہموں

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نذر مخشری برائے جنس است کہ اشارہ کردہ شود بوی سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول انسب مقام ست، و نزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرز معین موجود در خارج معبود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از ال حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مجتمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمین: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواہد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی.

و نزد کسانی کہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کسانی کہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمین: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عطاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللَّهُ تَعَالَى - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازمنہ ثلثہ ماضی وحال ومستقبل، .....

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آن رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسولہ:** و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل صد و سیزده، پس چگونہ بر ہر رسول کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "خیالی" وغیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا فی النوادر وغیرہ)

عَلَّمَكَ اِلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلمہ ودرجاء وشرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ بیج زبانی خالی ازین سے قسم نبود. **فعل:** بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمہ:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تعریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گوئیم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ وحدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی:** ای موضوع پس افعالی کہ در استعمال زمانہ از انہا دور شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی اِلخ: ای یکے مخصوص از ازمنہ سے گانہ در آں یافتہ شود، پس صبح و غروب بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه، بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئیات لفظ ست نہ بمادہ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقتہ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله كشاف خدا وفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از از مزمہ مذکورہ، و حرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلے ست موضوع.....

وفتح: اختیار این دو مثال برائے تقابل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادیر الوصول) **اسم:** أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو و او از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، و سین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، و اسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، و آن إجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منہ الابتداء. و ہذاں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلح مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ ہراں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و بر تقابل مذکور بالا اشعار ست.

از از مزمہ: أمس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و غیرہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت کمرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آخرًا غابر ہم گویند از عبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچه در اں این زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، و این توجیہ ضعیف است. و آنچه گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ این قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عریاء معتبر ست نہ جلاء و مقلدین، و از کجائات شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشته. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخوان. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی.....

فعلے ست: ازینجا مثل: اُوہ بمعنی اُتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن او غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراوه بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال و ہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواهد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. **فعلے ست:** بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد از ان مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری این فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و عار را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر کتبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا اباحه، مثل: ﴿فَاصْطَلُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکه تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در ان معتبر ست بخیاں اینکه در اندک تامل ظاہر می شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی و مضارع:** نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشیہ) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آن مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم از او شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آن دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر ادراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خَلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد .....

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، و رد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار است؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیادون مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد اینان ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد وثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** باین طور کہ آنچه مقابل یکے ازین سہ افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینہم در وزن موزون آید زائد الا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود و ارد نخواہد شد. **دور موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار دادہ بدو چہ یکے؛ آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلیب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یکت حرف لا حرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این جملہ را برائے ارتباط کلام ما بعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیستند، بلکہ در وزن و موزون بعینہم باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم و زائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افتعل باشد نہ افطعل، و صرف و جلیب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعول و نہ فعلب.

ضد آن، و هر یک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك و قلوبنا - قیاس آن بود که هر یک ماضی و مضارع بر هر سه صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازده، چهار مشترک و باقی خاص، چنانچه خواهی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغه: [ا] در ناصبه هینه تخصل بفعل سبب سسته بی ضمیر. (جی) در اصل صوغه بود، و اوزان سه ما قبل یا شد یعنی زر در بوده گداختن، و در اصطلاح میثات ماضی باده کلمه، و این تعریف اولی است از مشهور که هینه لمعروف مع حرکات و اسکنات: زیرا که برقی امر، و ضرب بے تکلف صاق می آید، بخلاف مشهور چه قی حروف و حرکات و سکنات و ضرب سکنات نه دارد، و اگر چه جوابش بتکلف داده اند. (نوادیر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه ولایت دارد بر فاعلها، و قیاس آنست که عدد دال بقدر مد لوات باشد.

اقسام فاعل: زیرا که فاعل غائب واحد و تثنیه و جمع بود، و همچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، و همین قدر مخاطب، متکلم را تا بضرع شش در سه میزده صیغه بیرون آید. **میزده:** شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (جی)

سر مشترک: فعلا در تثنیه مخاطب و مخاطبه، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلت در تثنیه و جمع آن و علت اشتراک آنکه چون متکلم بیشتر بر و نه مخاطب می باشد، و رفع القباس از رؤیت حاصل است، و گاهی که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با و از مذکر و مؤنث میزد، لهذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک القباس بود و صیغه آوردند، و همچنین مخاطب بیشتر بر و نه متکلم باشد، لیکن گاهی بودنش در پرده وجه امتیازی نیست لهذا ایک صیغه در آن مشترک داشتند و پس. (نوادیر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی مشترک که خلاف اصل است. (جی) **چهار مشترک:** [فعل در حاضر و غائبه، و فعلان در تثنیه غائب و حاضر و حاضره، و فعل در وحدان متکلم، و فعل در تثنیه و جمع آن]. اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد و در ماضی سه؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی ثقیله دارد لفظی دیگر نیز مشترک کردند و در تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادیر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لای، چه مراد از اوزان الفاعله موزون به است و از صیغ موزون، و در بعضی نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی که هه صاهر، و در بعضی صیغ و اوزان در بعضی اوزان و صیغ بحطف واقع شده، در یس دو صورت اشاره بانست که موزون به را اوزان، صیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

بحركات ثلثة در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ
ولا فَعَلَ آه. بدانکہ .....

فعل: ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آن بکرہ قریب تر و کمرہ اصل ست، و ہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوسے نکارت دارد؛ لہذا برآں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فعلا فَعَلُوا** چوں برائے فرق صیغہ افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در تثنیہ برائے خفت، و واو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف، بخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث از آن افزودند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فعلن**: نون در آل مختصر ہست، و اصلش فَعْن ہست، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آوہ تانیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزہ کلمہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فعلت: ماخوذ است از انت، و فتح تا در اینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواہد. (أنور عینی)
فعلتُما فعلتُم ایں ہر دو ماخوذ اند از اُنتما و اُنتم. **فعلت**: [تثنیہ در اینجا بسبب اشتراک ذکر کردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت انتہاس بہ تثنیہ و بنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، و برائے فرق از دیگران ضمہ دادند.

فعلنا: نون در اینجا ماخوذ است از حق، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. 'ما' یا 'لا' برائے دخول 'لا' بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: **فَعَلَا حَتَّى لَا يَصِلَ** (القیامۃ ۳۱)، یا معنی نحو: **فَعَلَا حَتَّى لَا يَصِلَ** (فحہ لعنۃ ۱۱) لأن المعنی: فلا فک رقعة ولا أطعم مسکینا؛ لأنہ تفسیر لمعقۃ، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبہم. (نوادر البوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ 'لا' منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: واللہ لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم و سماع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، وما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ مَا فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ا تین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ پنچوں نون، و یا در چهار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلِينَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحركات ثلثه در عین چوں علامات مضارع را ضم دهی، .....

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل همه مشتقات بلا واسطه مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمهور میگوید. (نوادیر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلثی مجرد ست، چنانکہ تمشیش برال دلالت دارد، و در بیان غیر آن اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلثی بہ تکلف نماندہ. (نوادیر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذارد.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنها بہ نسبت ما قبل. (یحیی) اس. صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ثنی یا ئی آمدند آب زنان. در اولش الخ: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف یائے متکلم متلبس می شد، و اگر الف و نون و تاء را می افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

بفعل: میکند و یا خواهد کرد آن یث مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. بفعلاً: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اوس زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد منسب تمام دارد افزودند، و در تشنیہ کسرہ دادند: لأن اسماکن إذا حرث حرث بالکسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از تشنیہ، و گاہی نون تشنیہ را فتح و ضمہ ہم دہند چنانکہ نون ماضی (۱۷ حذف) بفتح نون و ۵ ہ ۵ ہ ۵ ہ (یوسف ۳۷) بضم آن در قراءت شاذہ آمدہ است. بحركات ثلثه: لیکن مضمون العین و مکسور العین خود مستعمل نیست، بکہ موزون او، چوں: ینصر و یصرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (مہ)

و بما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه ما ولا تغییرے در لفظ مضارع ندہد نحو:
لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مستی بنفی تاکید بن، و در آخر چهار
صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیگندہ نحو:

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلْ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمہ 'لا' قلیل است، لیکن نہ مانند دخول 'لا' بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار
آمده، (نوادیر الوصول)

تغیرے الخ: مگر تغیر معنوی خود ظہر است کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول 'ما' و 'لا' بر معنی حال یا استقبال بر قراری
باشد یا خاص میشود یکے. رضی گفتہ: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم رید، و نیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول 'لا'
بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿لَا
قَوْلَ كَذِبٍ فِي الْيَوْمِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذهب سیبویہ ہم بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿لَا تَقُولُوا مَا نَسُوا الْآيَاتِ﴾
(الکافرون: ۲)، (یحیی)

معنی مستقبل الخ: در معنی 'س' سے قوں ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تائید و آن نزد بعضی مخصوص بدنی
بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است: لہذا نفی رؤیت کردہ اند: زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ يَرَىٰ﴾ (الاعراف: ۴۳)
میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالی: ﴿لَنْ يَرَىٰ﴾ (الاعراف: ۴۳) و ﴿لَنْ يَرَىٰ﴾ (الاعراف: ۴۳)
(صہ ۹۱) چرا کہ 'س' تائیدی خواہد و حتی تحدید و انتہا، مگر اینکه ارتکاب تجاوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد.
قوں سوم: آنکہ مقتضای نفی مستقبل ست نہ تاکید و نہ تائید و آن شامل بود تحدید و تائید را، ہمیں مسلک اشعرہ است، و گاہے
برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿لَنْ يَرَىٰ﴾ (البقرہ: ۱۷) أي اجعبي لا أكون صهيوا هم،
خلافا لابن السراج وابن عصفور، (نوادير الوصول و يحيى)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگندہ: از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: و گاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعنين بعدك منظر

(س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستی بنفی جحد، و در آخر چهار صیغہ جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچہ در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آہ، چون نون ثقیلہ در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واو جمع را کہ ما قبل آن مضموم ست و یائے مؤنث حاضر را کہ ما قبل آن مکور ست بیگنی، .....

مستی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاع نیافتہ ام. (بنفی)] گویم: از کتب سلف یکے کتاب احصائے است از ابن جنی، در آں تذکرہ نفی جحد خیدہ سبط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادی)
جحد: بالفتح بمعنی جحد یعنی دانستہ انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد ہذا نفیش را جحد نامیدند، و اضافت نفی جحد لمی ست، کعصم الفقه و شجر الاراث، یعنی اضافت عام ہونے خاص کہ مفید تخصیص ست. (بوادری نوصوب)
جزم کند: بہبب مشابہت خود در نقل معنی — 'ان' شرطیہ کہ اسست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ 'ان' جازمہ ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، بچنین 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (بوادری نوصوب) اگر بود: ای اگر واو یاء و الف بود بیگند؛ چرا کہ جازم رفع را از آخر می آگند ہر گاہ در معتل رفع از بہت استتقال قبل جازم محذوف بود پس ہر گاہ جازم برآمد در آخر سوانے حرف علت کہ مشابہت تامہ با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با 'لم' اثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضی)

بیندازد: چرا کہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضی)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: کہ لم تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونه جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہ فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (بنفی) **نون اعرابی را:** چرا کہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود و در مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بہبب اشکراہ اجتماع نونات، و ایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضی)

مضموم ست: و اگر در واو جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آں مفتوح ست چون: یخشون و یرصون و تخشیں و ترضیں و او را در جمع بہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ، تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم و در مؤنث حاضر ہمہ جا مکور بیک و تیرہ باشد. (رضی)

بیگنی: بہبب اجتماع ساکنین و اول آنہ مدہ ست، و اگر ایں واو برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را بر ایں دلیل گذاشتند و او را حذف کردند. و سیبویہ گوید: کہ اگر اصریوں و اصریین بچو اصریان می گفتند، و واو یاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبود و بچو تمادًا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تشنیه و جمع مؤنث ساکن بود، و در جمع مذکر مضموم، و در واحد مؤنث حاضر مکسور، و در چهار باقی مفتوح، و نون ثقیله مکسور باشد غائب باشد یا غائب

اگر پس الف افتد، و گرنه مفتوح چنانچه لام تا کید.

مضارع مؤکد بلام تا کید و نون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

و نون خفیفه حکم نون ثقیله وارو.....

الف فصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در یک کس و چهار نون در یک کس، زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (نواذر الوصول) **نون ثقیله:** بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقیبه است که در اب معنی طلب باشد بچو امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و در مستقیبه که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تا کید کند بچو لام قسم، و اما زائده برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (ر صی)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف]. و این حکم کلی است مر جمعه را که واؤش از جهت ضمه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضر را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واؤش مضموم و واحد مؤنث حاضر را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه و کسره ما قبل بعد سقوط واؤ و یا برقرار ماند، و در صورت ثانی واؤ و یا را حرکت ضمه و کسره داده شود. (أنور علی) **مکسور:** تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے با نون ثقیله تشنیه در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تشنیه بالا گذشت.

و گرنه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. **لَيَفْعَلَنَّ** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آل یکث مرد در زمانه استقبال، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تا کید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر **لَتَفْعَلَنَّ** صیغه تشنیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر **حکم نون الخ:** ای در افاده معنی تا کید مستقبل الان و خیس که بقولش تا کید ثقیله ابلغ است از تا کید خفیفه بدلیل قوه نعی:

و یُسْحَبُ و یُسْحَبُ مَسَّ حَبْرٍ ه (یوسف ۳۲)؛ زیرا که زن عذیرا میجون بودن حضرت یوسف **سید** بسیر مطلوب بود

از صاغر بودن شان **عَلَّیَّکَ**. (نواذر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعُلْنَ	لَتَفْعَلْنَ

چون لائے نہیں در آید بمعنی منع گرداند و عمل 'له' کند، نحو: لا تفعل آه. در نہیں ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آل را لام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در شنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفیین بہر دو لحاق آل جائز داشتہ اند، پس بعد لحاق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ لف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آل مدہ است.

و از بنیاست قراءۃ نافع، محسن ۵، لا مع ۱۶۲، و قوسہ تحت حقیقہ سطر ای بکون ما بعد الف، و بہ متحرک می شود بکسرہ از جہت التقاء ساکنین، و بریں وجہ حمل کردہ شد فوہ تعی: لا تفعلا ۵ (۱۵ - ۸۵) بتحقیق نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست بر آسہ، و نزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (ر صی)

لَيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد گردید، کردہ خواہد شد آل یک مرور زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. **لَتَفْعَلْنَ:** صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. **لَتَفْعُلْنَ:** باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعُلْنَ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہیں مستکی بہ نہیں شدہ یا آنکہ نہیں نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق ہوائے نہیں تقسیم نکرد. (نوادر الوصوف)

لام امر: [اتہ از است از لام کہی کہ آل نیز مکسور باشد (نوادر الوصوف)] این ہشام در معنی می آرد کہ این لام بعد و ذوف، اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَحْيُوا لِي وَتُؤْمُوا بِمِي﴾ (سفرۃ: ۱۸۶) و بعد ثم بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ يَفْعَلْ﴾ (صح ۲۹) بکون لام در قراءت کوفین و قلاون و زری، و گاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، حلافاً سمرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ فل' جائز داشتہ ہو: ﴿فَلْيُعَذِّبْ نَسْ مِنْ لَقِيمُو صَلَاة﴾ (رہ ۳۱) ائی لایقیموا، و ابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

فت لبواب لیدیہ دارھا تیدن؛ فبانی حموھا و جارھا =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لَأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لَأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

فصل

بدانکه امر را پنج صیغه است، و بنائے آل از مضارع مخاطب معروف می گیرند، .....

= اَي سَاد، و اَي حذف بضرورت شعری نیست؛ چه بدل بجائے تعدیل مستقیم می شود. (موادر الموصول)

در نیاید: قیاس آل بود که امر مخاطب معروف بم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آل بعد حذف باقی نماند؛ لهذا امر را مثنی می کردند، و کوفین چون آزاد را احادیث و اشعار بلام بم یا قند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکه اگر مامور جماعتی باشد که بعضی از او حاضر و بعضی غایب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تعقیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و درین صورت بر قلت جائز است اذخا ل لام بر صیغہ خطاب بم، تا لام افاده غیبت و تا افاده خطاب بکند، پس حفظ برائے مجموع امرین بود، و از بنیاد قراءت شذوّه هتفترحو "آمده (رسمی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعا، حو: نيعمر الله ساد داخل ست در لام امر. (رسمی)

برائے خطاب: بلکه بر صیغہ غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. **لیفعل:** ای باید که بکنند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که اوامر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارعند؛ لهذا همه را در یکت فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مثنی و قسم مضارع است؛ لهذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغه:** مثنی مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آل از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر و مضارع و غیره همه از مصدر مأخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمهور کلام میکند، چنانچه لفظ ای گیرند "کنایه بآنست، و در بعضی نسخ بجائے ای گیرند" لفظ "است" واقع شده، برین تقدیر هم مضائقه ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت بم اکثر موافق جمهور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (موادر الموصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزہ وصل مضموم در آرا اگر عین کلمہ مضموم بود، و گرنہ مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

افعل	افعلًا	افعلوا	افعی	افعلن

بحرکات ثلثہ در عین و ہر در نون بنہیکہ پنداشتہ در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی و امر و حرف بنی اصل.....

بیگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخوابد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ می آید پس چہ تخفیف در غلط باشد، بکہ فی حتمہ ثقل ست، چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد و صبع و کتبہ و نکتہ، و در صیغائے کہ می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید.

ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تعدا عد، و اگر آخر حرف صحت بود آنرا بیگن، چوں: فی از تقی. (و در الوصول) **ہمزہ وصل:** بدانکہ ہمزہ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا کہ حرف بنی ست و اصل در ہا سکون باید کہ ساکن باشد، و چوں در تحرکت ساکن کسرہ اصل ست نزد آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، و ستے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ و فتح کہ خلاف اصل ست حاجت صحت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: افعل، و در غیر آں، مثل: فَعَلْتُ ماضی مجہول: تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید چرا کہ ساکن مانع قوی نیست، کد فی سر صی، و بعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، حو، نصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے تنہا بمضارع متکلم در حال وقف، و لا جرم مکسور گردد؛ از آنکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

و وجہ زیوت ہمزہ برائے ابتداء سکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حقیقی مقدم ست، و حروف حقیقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ و ہذا در حروف ہی مقدم آوردہ اند، و وجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود وی پیوند، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل و بعد خود را بہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تقدیر ابتداء با سکون بمطرب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطرب خود و اصل گردد کذا: فی 'نوادر الوصول'.

بنی اصل: [نزد مجہور: زیرا کہ شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضے معرب است با اعراب تقدیری.] بنی نزد مختشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظ یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد اورد و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است:
 بنی آنکہ آخروے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کننده
 اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: متمکن کہ جائے دہد
 اعراب وتوین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائے نہد کسرہ وتوین را مگر بداعیہ،
 نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونه است: مصدر اسمی کہ .....

= در حالت افراد معرب ست، واین حاجب آنرا بنی داند وعند التریب معرب خواند، وبنی اصل آنکہ بنائش محتاج مشابہت بنی
 دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ
 محتاج بشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیرہ احتیاج دارد، یا عرض کہ گائی بنی بود، گائی معرب، مثل متادی مفرد نحو: یا
 زیدا کہ با حرف ندا بنی ست وبدون آن معرب. (نوادیر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا شود. (منہ) آخروے: ایں تعریف بطور جار اللہ ز منشری ست.
 عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من صرب هؤلاء: یحتمل کہ من 'مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. متمکن: مخفی نمند کہ متمکن نزد اہل
 فن بمعنی معرب کما فی 'الصحاح' نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفته آری امکن بمعنی منصرف، وعبر امکن بمعنی غیر
 منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادیر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول توین دارد، پس مستقص شود بمثل: الرجل وعلامہ رید کہ در اں بالفعل نیست. (بجی)
 توین: مراد از توین اینجا توین مقابلہ و تمکن است؛ چہ توین تنگیہ لاحق می شود مہنیات را چون: صہ و مہ کہ اسم فعل اند،
 و بچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حیند، و بچنین توین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے
 مد صوت می آید. (نوادیر الوصول)

متقی: لاتقانه من الکسرة والتوین. (بجی) کسرہ و توین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف
 مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزدش بہ تبعیت
 توین ست. (نوادیر الوصول)

مصدر اسمی کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریہ ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظی مصوغ از مصدر با حداثه ساخته شده
 بیسته و معنی با بقائے ماده و معنی آن کصوغ الأواني والحلی من الفضة. و جامد که نه مصدر
 و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در و چهار حرف
 اصلی است، و خماسی که در و پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در و حرف زائده
 نبود، چون: فرس..... ثلاثی و رباعی و خماسی ای همان زائده

ماخذ فعل الخ. [احتر است از صرمة و مضروبه] حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیر جائیکه فعل را از و مطابق نکرده باشند.
 مثل افکل بر وزن نحد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحی است و از ماخذ حقیقی مقابل
 جعلی، پس لبن و حریف مثلاً که ماخذ جعلی برائے لبن و آخرف است و وارد نشود. (نوادیر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشهور است که مصنف از آن عدول کرده همه از احکام مصدر قرار داد زیرا که بر لفظ عی بمعنی گردن، و بعضه
 بمعنی خوشن شدن صادق می آید. (بود در الوصول) مشتق: بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی است از لفظ دیگر بدون تغییر بشرط منسبت در
 لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است: زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد یا به حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند،
 چون: علق از هو. یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگر: چون: حد از حدب، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل
 و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چون: صرب از صرث. صغیر عبارت است از خروج لفظی از لفظی با وجود
 منسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط منسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر است.
 از مصدر خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چون دنت مأخوذ از دنت که اسم است. (شرح لأصول)

با بقائے: [احتر است از حد مشتق از حدب با اشتقاق کبیر] احتر است از معنی مشتق از حق با اشتقاق اکبر
 الحلی بر وزن ذی اصلش خلوی، بود بقعه مرمی حی شده بر سه وجه. مقسم این اقسام جامد را قرار دادند مطلق اسم
 معرب را زیرا که مصدر جماسی، اخص نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.
 ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چون: کاف خطاب و و من، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء مثنی است و اینجا
 تقسیم معرب.] بضم اول منسوب است بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضم اول از تغییرات نسبت است، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول
 منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بضم: زیرا که بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف
 نیست. (نوادیر الوصول) فرس: جنس اسپ فر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعَفَرُ وَفَرَزْدَقٌ وَمَزِيدٌ کہ دروزاند ہم بود، چوں: جِمَارٌ وَقِنْفَخْرُو حَزْعَبِيلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا يتجاوز سبعة. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ
فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ

جعفر . بمعنی نہر صغیر وکبیر، و نزدیک بعضی بمعنی نہر پر، و بمعنی نافہ فریب، و نام ابن کلاب، و نام یکے از ائمہ، و پسر جی برمکی، و یکم گری کہ زر جعفری منسوب باوست، و آنچه بمعنی خیزہ و حمار شہرت دارد در کتب معتبرہ تحت اوزان اثر سے پیدا نیست. (نوادیر حوضوں)

فرزدق . مفتاحین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، و لقب بہام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد و فریب بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت و قبیح داشت. **زیادتی**: بدانکہ از دید "یا" در مصدر معمولست، و حاجت سے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" و جہی و خطائی در حواشی 'مطبوعہ' در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، و حاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر رایجی سلامت و خصوص را مشدداً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر آں افزایند، و آں محض تکلف ست.

بہذا عند احکیم آں توجیہ را غیر مرضی میدانند، و بور اللہ احراری بتخیط لفظ سلامتی و امثال آں تنصیص میناید، معذرا اگر از بعضی اکابر بچواغاف از قلم بر آید تا امکان بتقصیص باید کوشید و تغلیط نیاید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار نجم" ست "ہذا تاج الأدکیاء و رئیس الکملاء مولانا ابو محمد سعد اللہ - عمر اللہ دیوہمہ در شرح آں لفظ تاویس اختیار کردہ قائل بزیاوت شدہ اند و از نسبت تغلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علی)

فعل . بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، از ص. **فعلہ** بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از ص. **فعلہ** بالکسر، نحو: شدة گم شدہ را جستن، از ص. **فعلہ** بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، از ص. **فعل** بفتحین، نحو: صب جستن، از ص. **فعلہ** بفتح و کسر، نحو: سرقة درویدن، از ص. **فعل** بالکسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ص.

فعل بالضم و الفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، از ص. **فعل** بالفتح، نحو: دہاب رفتن، از ص. **فعل** بالکسر، نحو: صرف سبک بگشتی آمدن، از ص. **فعل** بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ص. **فعل** بالفتح، نحو: رھادۃ پرتیز کار شدن، از ص. **فعل** بالکسر، نحو: درایۃ دریافتن، از ص. **فعل** بالضم، نحو: عایۃ جستن، از ص.

فَعِيلٌ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعُلةٌ	فُعْيٌ
فُعْيٌ	فُعْيٌ	فُعْلَانٌ	فُعْلَانٌ	فُعْلَانٌ	فُعْلَانٌ	فُعْلُولَةٌ	

وَمِنْ آيَاتِهِ مَفْعُولٌ وَمَفْعُولَةٌ وَفَاعِلَةٌ وَفَعُولٌ وَمَفْعَلَةٌ وَفَعُولَةٌ وَفِعْلُوتٌ وَفَعْلُوتٌ
آل وَلِلْمَبَالِغَةِ تَفْعَالٍ وَفَعِيلِي وَفَعْلُوتٌ وَفَعْلُوتِي وَتَفْعَالٌ.....

فعل نحو: ومیص و رخسیدن برق، از ص. **فعلیه** نحو: قطیعه بریدن از خویشی، از ص. **فَعُول** ماضیه، نحو: دحوں و رآمدن از نصر. **فَعُولَة** بالضم، نحو: صهویه سرخ و سفید شدن، از ص.

مفعول نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع بازگشتن از نصر، و مسعاة، أصبه: مسبعة، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و محمدت ستودن از سمع، و دعوی خواندن از نصر، و دگری یا: کردن از نصر، و شری خرده دادن از نصر، و بیان، أصبه: بیان و او یا شد و در یا ادغام یافت مدافعت کردن از نصر، و حر مان ب: بهره ماندن از نصر، و عمران بخشیدن از نصر، و کراهه ناخوش شدن از سمع، و قیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

مفعول: نحو: بر روان جستن ز بر ماده، از صبر مفعول: نحو: مکدوب و مکدوبه و کادیه و درون غنققن، از ص.

فعل نحو: قبول پذیرفتن، از س. **متعده** نحو: ممکنه مالک شدن، از ص. **فعل** نحو: حصوره تکبیر کردن، از ر.

فَعْبِلْ لَه نحو: کیبویہ شدن ازان، اصلش نزد انقش و کوفیان کیبویہ بضم فاکله بود، ضمیر فاعلی بفتح بدل کردند: تا بسمه مصادر ذوات الہ کہ مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان و اوزار یا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او و اس تکلف محض است، و سیبویہ و بصریان گویند: اصل آن کیبویہ بفتح مین است، و اؤ بقاعدہ مرمی یا شد و دریا و غامیافت، جس ازاں یانے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویہ اولی است.

للمسألة اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا منسبت است؟ و این مسلک زحمتش می باشد، و بهمین رفته اند غیه میبویہ بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال است اولی که قیاسی باشد، و میبویہ گوید: که ثلاثی اند لاغیه. (تفروح المراح)

تفعّل: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. **فعلی:** نحو: دینی بسیار راه نمودن، از نصر

فَعْلَلْتُ نحو: رعموت بسیار خواہش کردن، از سر. **فَعْلَلْتَنِي** نحو: رعموتی بسیار خواہش کردن، از سر

تفعّل: نحو: تقطّاع بحسرتين وتشديد طاء بسیار **مردن**، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِل مطروست كَفَعْلَة لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَة لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلَاتٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَانِ	فَاعِلٌ

وللمبالغة:

فَعْلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعْعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعْلٌ

عبرها چوں: کذب بالكسر وتشديد ذال، وعصى وعصة بضمتين وتشديد ياء، وعصى بكسر تين وتشديد، وساكونه بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وعواء بر وزن عماء از حد گزشتن، والعوة بضم همزه وین ممله بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مفعِل: بكسر عين وفتح آں. (نوادير الأصول) كَفَعْلَة إلخ:

المفعِل للموضع والمفعِل للآلة   الفَعْلَة للمرّة والفَعْلَة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چیزیكه در وصفّت حادث شده، چون: صارب یعنی شخصيكه در وصف زدن حادث شده. (مه)] بدانكه صرفیان از مصدر واسم فاعل وغيره بحیثیت اشتقاق و تعداد صیغ و جزآں بحث می کنند، و نخبیان از حیثیت عمل كه بنا.

فاعِل برائے مذكر و كاهن برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق كه اسم فاعل اند بتأویل شيء صالق و سنان حائض نزد سیبویه، و خلیل گوید: كه اسم فاعل نیستند بلكه ايس اشتقاق از حیض و طلاق بچوا اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی دو طلاق و دو حبص باشد، و كوفین گویند: تاء درینا مقدر ست بجهت عدم پس و اختصاص بمؤنث، و رد میكند آنرا امرأة حامله و مرصعة كه با عدم لبس تاء مقدر نیست. فَعْل نحو: حذر بسیار پر بهیزگار، از عله.

فَعُولٌ نحو: صروب بسیار زنده. فَعَّالٌ نحو: قصاب بسیار زنده، از مع. فَعَّالٌ نحو: صُرَّاب بسیار زنده.

مِفْعَلٌ نحو: محرم و محرام بسیار قطع كننده، از صرب. مِفْعِيلٌ نحو: منطبق بسیار گو، از ص.

فِعْعِيلٌ نحو: شریب بسیار نوشنده، از عبه. فُعْلَةٌ نحو: ضحكة بسیار خنده كننده، از عهم. فُعْلٌ نحو: قنب بسیار دان بتقلیبات امور از ص.

له نحو عظیم بسیار دان.

و نحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: علامة وفروقة ومجزامة.
بر سبب زیادت ورمایه

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَان	مَفْعُولَات

وَفْعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفُعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعْلٌ وَفَعِلٌ وَفَاعِلٌ.

فعل بمعنى مفعول

فعل بمعنى مفعول

واسم تفضيل، ميزانه: أَفْعَلُ فَعْلِيٌّ، والجمع أَفَاعِلٌ.

شدتر آں میت اسم

واسم آل، ميزانها: مَفْعَلٌ مَفْعَلَةٌ مَفْعَالٌ، وَقَلَّ فَعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.....

علامہ بسیار بسیار داننده از علمه **فروقة** بسیار جدا آشنده از علمه **مجزامة** بسیار برنده از ص.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزی که بروماخذ فعل واقع شود، چوں: مصروب زده شده، (مه)] بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود؛ لهذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول افعال می شد. وچوں بعد فتح هم التباس باسم ظرف لازم بود بین راضمه دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. و شرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جربنائے مفعول درست نیست، گوی: مذهب و نہ ذہب مجهول. (شرح صراح، رصی)

فعل جرح بمعنی خروج. **فعلہ** چوں: صحکة آنکہ بروخندند. **فعل** نحو: فص بمعنی مقصود.

اسم تفضیل: و آں اسمے ست کہ اشتقاق کرده شود از فعل برائے کسی کہ متعجب باشد زیادت بر غیر خود در اں فعل. (شرح الأصول) **میرانہ** نہ گفت، میر نہ مه؛ زیرا کہ افعَل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محفظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل در انجی زیادت لفظ کمتر یا شد باشد، چوں: کمتر استعمالاً و شد استجراحاً، و همچنین از لون و عیب و رائے تفضیل مفعول نیاید. و نحو: أَعْطَاهُ وَأَوْلَاهُ از مزید، و أَحْمَقُ مِنْ هَسَقَةٍ از عیب، و شَهِرَ و أَشْعَلَ برائے مفعول شاذست.

اسم آل: اسمیکہ ساخته شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مفعول مفعلة چوں: محیط آرد دو فتن، و معرفه آرد جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (مه)

مفعال بکسر فاء، چوں: محیض آرد دو فتن. **مفاعِل** جمع مفعول و مفعلة، چوں: محائط و معارق.

مَفَاعِلٌ وَفَعَائِلٌ، وَشَذَّ مُدَقٌّ وَمُنْخَلٌ.

واسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبهه، أوزانها منه:

فَعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فُعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ
فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَاعِلٌ	أَفْعَلٌ	فُعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ

مَفَاعِلٌ جمع مفعار، چون مصاتیح جمع مفتاح. **شَذَّ مُدَقٌّ** بمعنی کوبه، و **مُنْخَلٌ** بمعنی پروزن، همچنین مسعص و مدھس همه پروزن سس، و مکحله و محرصة پروزن سس بمعنی ناسدان، و روغن دان و سرمه دان و آذ صاف کردن میاه اشان، و سیبویه گفت: این الفاظ اسمائے آل ظروف است نه اسم آله، پس حاجت به شذ گفتنش نیست، مصنف هم در 'أصول' همین را اختیار کرده.

مُنْخَلٌ [ای غرباں آهنی که از آن ادویه بیزند. (منه)] و ملحق است با اسم آله وزن فعول و مفتوح چون: و قود آنچه بآں آتش کنند، و بیه آنچه بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ** یعنی و قتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مفتوح و مصر و موتی و مرمی و محی و مقر و مدب، و مفعل بکسر عین و قتیکه مضارع مکور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مصر و موعده و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبهه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزی که در وصف ثابت باشد نه حادث، چون: حسن ای شخصیکه در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فعل که دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده باشد، چون: صابر یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعْلٌ، بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ث. **فَعْلٌ**، بالكسر، نحو: صغر خالی، از س. **فَعْلٌ**، بالصم، نحو: صلب سخت، از ث. **فَعْلٌ**، نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعْلٌ**، حش درشت از ث. **فَعْلٌ**، بذس زیرك، از ع. **فَعْلٌ** ریه پرانگنده. **فَعْلٌ** نر کوتاه وزن فربه. **فَاعِلٌ**، نحو: كابر بزرگ، از ك. **فَعْلٌ**، نحو: حسان نامرد، از ك.

له نحو احمر سرخ. ح نحو حید و از ن.

فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ	فَعَالٌ
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَى

و غیر ذلک.

اسم ثلاثی مجرور در اوزان است:

فَلَسٌ	فَرَسٌ	كَتَفٌ	عَضْدٌ	حَبْرٌ

فَعَالٌ: نحو: محان شتر سفید. **فَعَالٌ**: [نحو: کُتِبَ بزرگ، اُزک]. نحو: شعاع، اُزک.**فَعَالٌ**: [نحو: صالح بسیار بے حقت]. نحو: کُتِبَ بزرگ، اُزک. **فَعْلَى**: کُتِبَ.

فَعْلَى: نحو: حسی مادهٔ خرمسند از سایهٔ خود بسبب نشاط ز صبر، صاحب صحاح و قاموس آورده اند که برین وزن هفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این مصرع است زیرا که وفری بمعنی شبان گله گو سفند، و حمیری خرمسند رفقار، و قسیمی بمعنی مرد کثیر سگاح آمده است، کند دکره سقیمی، بلکه حمیری برین هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند، (نوادیر الوصول)

فَعْلَانٌ: نحو: عربان، برهنه، از علم. **فَعْلَانٌ**: نحو: حیوان، از س.**فَعْلَاءٌ**: نحو: عشاء امده شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.**عَبْرَ دَلَّتْ**: بگو و بوس و فابوس و مسکین و مساح (شرح لأصول)

ده وزن: و قیاس و اوزان بود بضر ب سه حالت فا، در چار حال مین، مین فعل بضم فا، و کس مین و بالعکس برانے شدت ثقل متروک شده، و باعل منقول است، و خبت از تداخل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فا، و کس مین معتبره داشته اند برانے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برانے مذکر و مؤنث و برانے مؤنث فرسه نیز آید.**حبر**: سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زری که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

نحو: زوف ۱۰ نحو: عطشی. ۱۱ نحو: حبلی از س. ۱۲ نحو: عطشان. ۱۳ نحو: حمراء. ۱۴ پول.

- سپ ۱۵ شانه. ۱۶ بازو.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَر جَلْ	قَدْ عَمِلْ	جَحْمَر شْ	قِرْ طَعْبْ
غَضْرُ فُوطْ	خُزْ عِبِلْ	قِرْ طَبُوسْ	قَبْعَثْرِيْ
			خَنْدَرِيسْ

مزید ثلثی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلثی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلثی مجرد لفظی که در ویا و رماضی او.....

= بسبب الحاق مجذب او عام ممتنع شد، و اگر این وزن موجود نبودی وجه ترک او عام نبود، احاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز است از قول سیبویه که امثله ثلثی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر آن افزوده **قِرْ طَبُوسْ** و بجزر و این لفظ در اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغت معتبره یافته نمی شود، با آن در "قاموس" قصر بوس بمعنی کثروم شدید نیش، و ناگه سریع انسیر آورده، پس چه عجب که قِرْ صَبُوسْ مقلوب المعص باشد. (بوادر الموصول)

فصل: پیش ازین در تقسیم جامدات مصدر و مشتقات معلوم شده بود، لهذا این فصل آورد.

ثلثی: عدد النصریس ۳، هذا الکوفیه یفویس، ان الحروف الاصلیه فی الکلمه مطلق ثلاثه، و المرائد عسها رائد، لا لها رابعة و حماسه محرده. (یعنی) **رباعی:** نه خماسی؛ زیرا که فعل ثقیل است از اسم از جهت تصرف و لحوق ضائر، و هر گاه فعل حماسی الاصل شد مصدر و مشتقات که تابع آنست نیز حماسی الاصل شده. (نور عمی)

در ویا و رماضی **الخ** مراد از قوس او: "اورو" ماضی است، مثل: صرب، و از قومه: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

- بہی. ۲ پیر زن. ۳ شے قلیل. ۴ بندی با منی. ۵ چیزے باطل. ۶ بلاد ناگہ بزرگ.
۷ شتر فریبہ. ۸ شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در سه حرف اصلی است باز یادت. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادتى فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد در اشش باب ست: .....

= و کلمه "یا" برائے منع خصوصت، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چون: صرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون بریں تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی است و باقی بالعرض. و بعضے برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، و ازیں تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بر یکے از صیغانے باب باعتبار آن ست که صیغه است از صیغانے باب آرے، این قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، داخله: مصنف برائے ورود انهم بریں تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادیر الوصول)

چهار حرف: چون: یعثر و معثر و عثره. **لایتجاوز ستا** [در ثلاثی یکت حرف زائد شود، حو: اکرم، و دو مثل: حمر، و سه همچو: استنصر، و در رباعی یکت حرف، چون: تدحرج، و دو مثل: احرخم. (نوادیر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقرار، پس مثل: استنصرتم و استنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقرار اگر چه عقلاً میباید از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقیله دارد، لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتیالاتش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر، لهذا دو احتیالش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسر بضم و بالعکس و از اقل باخف لازم نیاید

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر ست، لهذا صیغانے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تعین ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضَرِبَ یَضْرِبُ ضَرْباً مَضْرُوبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لَا تَضْرِبْ، والضرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مضاربٌ ومضاربٌ، اسم التفضیل: أَضْرَبُ ضَرْبِي، جمعهما: أَضَارِبُ وَضَرْبٌ.

باب دوم: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْراً نَاصِراً، نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْراً مَنْصُوراً، أَنْصُرُ مَنْصَرٍ إلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در آن سبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لهذا ماضی و مضارعش منسوب نموده گویند. از باب نصر مصدر افتح بفتح، و گاهی سبب شهرت بر صرف ماضی استقامت نمایند. (نوادیر الوصول)

باب اول: مقدم کرد و ترا زیر که که در بین مضارع اصل است با آنکه ایما تصریح کرده اند باینکه هر فعل که بر حرکت بین مضارعش صبر نیایی بسوئے صبر بری، و نزد ابو حیان اختیار است در ضم و کسر، و ابن عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع جایز است شنیده باشند یا نه. (أنور علی)

فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل است.

صرب یصرب: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بافظ فهو صارب، و مفعول را بافظ فذلک مصروب، و در هر دو غیره غلط است؛ اگر کنند: تار پلا معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتب نیز بهمچنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آن قصد اختصار است، و ہم در بعضی نسخا صیغہ نمی وارد نشده شرح بود در الوصول و شرح یحیی بهاری ہم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

صربا: وی باح مصدر، نصرب وزن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، وایتادن، و خوابانیدن دوست کے در مال دے فرو بستن. **أنصر** گاهی با ضم و کسر و همزه نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادیر الوصول)

منصر: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، اِسْمَعُ مَسْمَعًا اِخ

باب چهارم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیہما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحْ مَفْتَحًا اِخ

باب پنجم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بضم العین فیہما:

كَرَّمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، اُكْرِمْ مُكْرَمًا

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ و فَعُلَ، و در شہد شہد شہد.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر العین فیہما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبًا

اما فضل یفصل از تداخل ست، و کاد یکاد از سمع؛ .....

فعل بفعل: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا کہ از امم الایوب است **مسمع** درینجا بظاظ شدت اختصار قلزم امر و ظرف و آلہ و صبیح مجهول ہر ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. **فعل بفعل** مقدم کرد بر کرم؛ زیرا کہ فتح از ضمہ اخف است.

کرم با تحریک جو انہ دی و مردی و عزیزی نفیض لوم. (صراح) **تسکین عین**. یعنی تسکین عین ماضی مکسور **مع** معروف یا مجهول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموماً **عین** مطلق نزد بنی تمیم رواست، چون: فرح و نصر و کرم و بعد و پس بکون عین محقق مکور العین نزد ہنگنان مستعمل است. **شہد** بکسر فاء و کون عین، و بر ہمین لغت ست نعبہ و پس، سیویہ گفتہ. تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شہد** بکسر فاء از اتیان عین.

حسانا بکسر و محسنه بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب ست، و حسب بالفتح و حسب بالضم و بکسر و حسب و حسب و حسبہ و حسبہ ہر سہ بکسر از صرآمدہ است، کذا فی 'نصحاح' و 'القاموس'، و گفتہ اند کہ صحیح این باب جز حسب و بعد دیگر نیامدہ، و حسب از سمع نیز آمدہ در قرآن مجید ہمچنین ست.

اما **فصل یفصل** [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیرا کہ بسیار کتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدودہ نیامدہ.] جواب سوال ست

ولہذا کجّٰن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود۔ بدانکہ اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بکسر عین، و از غیر آں چنانچہ دانستی۔

و رباعی مجرّد در ایک باب ست، و مصدرش فعللہ: .....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصہ مصنف ابواب ثلاثی مجرّد را در شش باطل ست: چه فصل فصل و کد و کد یافتہ شد۔ و حاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند، چه اول از تداخل ست و دوم از جمع۔ و دلائل عبارت ست از ظہر ماضی باب با مضارع باب دیگر، یعنی فصل در بعض است عرب از عہہ مستعمل است و در بعض از عصر، مسجع حساب ماضیش از عہہ مضارع آں از عصر بر زبان رانند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید (بوادیر الوصول) و ہذا کدن زیرا کہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرہ بین را بقاء دہند برائے دالت بر کسر عین محذوف۔

ضمہ شاذ ای ضمہ کاف برائے دالت بر حذف در و شاذ ست، قیاساً برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمال برائے آنکہ رضی گفتمہ است: قیس، و بعضی صرفین کاف را مضموم یا قنند، و انستند کہ اصل کاد کہود بضم و و است، پس کسہ کاف را وجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، کذا فی "المنہیہ" و "نوادیر الوصول"۔

یٰن باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فہ در چار حال بین و از ضرب حاصل اثنی شازدہ در چار حالت لام اول شصت و چار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، فتح فہ برائے تعذر ابتداء سکون ست، و سکون بین بنا بر کراہت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التماس ساکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فحّات برائے تخفیف باشد۔ (شرح محمد نور)

مصدرش اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کردہ تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست: چه اصل ہمہ صیغہ است، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند باجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی۔ (سع)

فعللہ مقدم کرد رباعی مجرّد را بر ابواب ثلاثی مزید از آنکہ ابواب مجرّد یکجہ، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہر گاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرّد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست: زیرا کہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست: بانکہ در مزید رباعی و رباعی مجرّد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قیس ست خواست کہ اول از اں فراغت کند و مجرّد و مزید ہم دریں صورت یکجائی شود۔

بعثر يبعثر بعثرة مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر، جمعه: مبعثرات

وینجیء مصدرہ فعللاً وفعلاً وفعلى وفعلاء۔ و مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول وے
چوں دحراج چوں دلوان

نیز می آید۔ ورباعی مزید راسہ باب ست : یکے بدون ہمزہ وصل و دو با ہمزہ وصل۔

باب اول: تَفَعُّلٌ:

تَسْرِبِلٌ يَتَسْرِبِلُ تَسْرِبِلًا، مُتَسْرِبِلٌ، تَسْرِبِلٌ يَتَسْرِبِلُ تَسْرِبِلًا، مُتَسْرِبِلٌ، الأمر: تَسْرِبِلٌ
بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجردی آید بر مفعول وے، ورواست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی کہ
مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: تسربلة.

مصدر یعنی وزن در مصدر رباعی مطر دست، بخلاف دیگر اوزان که می آید **فعلی** چون: فہری: قدم بقدم باز آمدن **فعلاء**: چوں: فرقصاء: زانو بخود کشیدن و دست برزانو افکندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطه کلیه در شناخت مصدر رباعی و مثالش مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسہ دہ، چنانچہ از أفعال، واز فعل فعلا، واز فاعل فیعال، واز فعل فعل بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول و ثانیث را کسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہست، و لا اولین را، پس در بعض استغفال و فاعل و فعل و اصل شان افعیل و افعال بودہ است انفعال و استفعا و افعال و فعلا و افعلال و افعلال گوئی، اما أشهر در فعل و فعل و دع و تفاعل و تمعبل بر خلاف قیاس مذکور تععب و فعلة و معاعة و تدعی و مععل ست، و آنچه در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمده است محقق فعیل است رسد وزن نیست.

و کے از بیان ضابطہ تو ہم کنند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاس برائے شخصے کہ قبل از مصور فعل را دانستہ باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراء، پس مدح و مخرجہ و مسخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (جی)

تسربله یک بار پیر این پوشیدن، تائے حالت را در اینجا بر مقایسہ گذاشته، و در 'شرح اصول' آنرا ذکر کرده، و نزد این مالک تائے حالت در غیر مثلاً مجر و نیاید. (نوادر الوصول)

۱۔ برا ٹیکستن۔ ۲۔ ہچو صیو مفعول۔

باب دوم: افعلال:

إِخْرَنْجَمُ يَخْرَنْجِمُ إِخْرَنْجَامًا، الْأَمْرُ: إِخْرَنْجِمْ

باب سوم: افعلال:

إِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اقْشَعِرَّ ارْأ، مُقْشَعِرٌ، اقْشَعِرْ يَقْشَعِرْ مُقْشَعِرٌ، اقْشَعِرْ اقْشَعِرْ

وجاء مصدره فَعْلِيلَةً.
كقشعريرة وصنسه

ثلاثی مزید بر دو گونه است: مطلق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه در و یا در ماضی او ....

اقشعر بفتک او غم و سکن آخر، فذّه: بدانکه نزد اهل چیز در او غم تحریک حرف دوم بحرکت لازم شرط است: بنزدانزدایشان او غم در مثل: اقشعر و لیقشعر و لم یقشعر روانیست: از آنکه حرف راجع بر اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطه در او غم آنست که اگر حرف ثانی ساکن است بسکن لازم، چون: مدد او غم ممتنع است، و اگر متحرک است بحرکت لازم، چون: مدد بعد رفع موانع او غم واجب است.

و اگر متحرک است بحرکت عارض او غم جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره و فتحه، و اگر مضموم العین است بغم نیز. و واجب است او غم و ضمّ حرف مد غم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتحه آن در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مده، و قراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالی ﴿فَيَمْدُدُهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفک. بالادغام، قال الله تعالی ﴿فَيَمْدُدُهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفک.

بنهنا مصنف بسبب مقبول بودن هر دو لغت فک و ادغام بتحریک ثانی بکسره و فتحه در امر ذکر کرده، و لغت ثانی یعنی ضمّ حرف مد غم چون تابع ضمّ عین است در اینجا مفقود است. (انور علی)

مق: ایق در فعل آنست که در ثلاثی حرفی زیاده کنند؛ تا بر وزن رباعی مجرّیا مزید شود، و در اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفی زیاده کنند؛ تا بر وزن رباعی یا خماسی مجرّیا مزید شود. (مده) **مطلق:** ازان که خالی است از قید ایق. (یکی)

در و یا در ماضی: [چون: احسب و اقشعر و احرخه و اجتنب و اقشعرار و احرخام،] چون: یقشعر و یستصبر و قشعریره اگر چه در بنهنا همزه وصل نیست اما در ماضی لهنه همزه وصل موجود است. (انور علی)

له فرائیم آمدن.

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اجْتَبَّ	يَجْتَبُّ	اجْتِنَابًا	مُجْتَبِّ	اُجْتَبَّ	يُجْتَبُّ	مُجْتَبَّب	اجْتَبَّ

باب دوم: استفعال:

اسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اسْتِنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتَنْصِرَ	يُسْتَنْصِرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اسْتَنْصَرَ

باب سوم: انفعال:

انْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	انْفِطَارًا	مُنْفَطِرٌ	انْفُطِرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطَرٌ	انْفَطِرُ

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش ہمزہ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف سکن وصل ے شود و ے پیوند، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل ے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطرب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطرب خود واصل شود، و ہمزہ قطع ضد آں ست. (بوادر الوصوب) **نبود:** یعنی درو یا در ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (مہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق با ہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذہب مختلفہ راجع کنیم بچہ رود باب مرتقی شود، زیرا کہ نزد بعضے افعال و افعال، چوں: اذکر و اذکر نیز دو باب جدا گانہ است، و حق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل و تمعل است، چنانچہ ابن حاجب در شاہیہ "گفتہ، و اگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح اصول اکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تمعل و تفاعل، و بعضے افعال بکسر ہمزہ و فتح عین و تشدید چوں: اَرْبَانُ اُی حس و افعول چوں: اکوہد کافشعر از کھد بمعنی جہد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "افشعر" نہ مطلق، و بعضے افعال بفتح عین و تشدید یاء افزودہ اند، چوں: اھْبَحْ بہ تبختر فرامید، و جوہری افعلی نیز آورده، چوں: استلقى، و آمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام و افعولی، چوں: اذلولی از ذل، کذا فی "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله اللہ تعالیٰ در حق طعاعے کہ بر عیسیٰ **علیہ السلام** نازل شدہ بود. (بوادر الوصوب) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست، فی "انصر اح": افعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

ل نھرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطُ	يَعْلَوُطُ	اعْلَوَاطًا	مُعْلَوُطٌ	أَعْلَوُطُ	يُعْلَوُطُ	مُعْلَوُطٌ	اعْلَوُطُ

باب پنجم: افعیعال:

أَخْشَوُشْنُ	يَخْشَوُشْنُ	أَخْشَوُشَانَا	مُخْشَوُشْنُ
أَخْشَوُشْنُ	يَخْشَوُشْنُ	مُخْشَوُشْنُ	أَخْشَوُشْنُ

باب ششم: افعلال: .....

اعْلَوَاطُ دست در گردن شتہ انداختہ سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن لازم بودن کے را، و خود را بی کردن، کد فی القدموس، و آنچه در نسخ مستعبر مشتہرست قاعدہ در گردن شتہ بستن، در کتب لغت نشانی از اس نیست، و در اصحاح گفتہ: و اوش یا شد، چنانکہ در اعنوس اعنسا کہ مشہورست، و نزد بعضی اعبواض نیز آید، کد فی "الارتشاف"، (نوادر الوصول)

يَخْشَوُشْنُ قاعدہ در شناختن حرکت مین مضارع معروف از غیہ شائلی مجرہ: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارع عش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چوں: و کرم و دحرج، و علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد، ما قبل آخرش مکسور بود و انما، چوں: بحسب و سنصر، و از باب فعل و فاعل کہ مفتوح آید بسبب آمد اصل آنہا بمعنی و تعدیل ست، چنانکہ مکسور آید حصہ حصہ کہ ماخوذست از حصہ، پس خط ست بعوض بفتح واف، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ: و اگر ما قبش تاء دارد مفتوح آید، چوں: يتصرف و یندحرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کہ ہ بما قبل و ہند اگر مدہ نباشد، چوں: بعوض و حصر، و لا حذف کنند، چوں: مدہ، و در مضارع مجہول علامتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

أَخْشَوُشْنُ قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد و انما، پس اگر اءش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: بعهد و دحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: سنصر و حسب، و اگر پنج یکے ازین ہ دو نیست اءش را مضموم نمایند فقط، شائلی باشد، چوں: بصر، یا زائد ازال، چوں: و کرم و دحرج و فون و حصر، و شامل ترائین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را سہ دہ، و دیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمَرَّاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحْمَرُّ	مُحْمَرٌّ	اِحْمَرَّ	اِحْمَرَّ	اِحْمَرَّ

باب ہفتم: افعیال:

اِدْهَامَ	يَدْهَامُ	اِدْهِيمَا	مُدْهَامٌ	اُدْهُوْ
يُدْهَامُ	مُدْهَامٌ	اِدْهَامَ	اِدْهَامَ	اِدْهَامِ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: افعال:

اُكْرِمَ	يُكْرِمُ	اِكْرَاماً	مُكْرِمٌ	اُكْرِمَ	يُكْرِمُ	مُكْرِمٌ

احمر: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تمعین و تفعیل و فاعل و افعیل کہ فرع آنہاست نبود، و ادغام احمر و حمر و اقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و رعای کہ واو و ویش مبدل بیاشد، و بدلیل فلک ادغام در جمع مؤنث و متکلم و غیرہ، و از پنجابی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **محمر:** اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. **ادھیما:** سیاه شدن، قولہ تعالیٰ: ﴿لَا يَسْتَوِي السَّوَادُ مِنَ الْاَنْثَىٰ وَنَحْوُهَا﴾ (رحمن ۶۵) ای سوداؤں میں شدہ بحصرہ واری، و العرب بقول: کل احصر سود، منہ سود انقری؛ لکثرة حصرق. (صراح) **پنج باب الخ:** کثیر راتابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چرا کہ در ان قائمہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. **اکراما:** میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة و فاعل بفتح فاء آید، چون: کرم کرمة علی حذف همزة من الأول و بدل الناء مہا، کیقمة و نحو: ﴿لَا يَسْتَوِي السَّوَادُ مِنَ الْاَنْثَىٰ وَنَحْوُهَا﴾ (رحمن ۶۵) و شارح تسہیل گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرمة و سات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل افعال شدہ، و اگر کرمة در اصل اکرام بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ و لاس می کرد، بر حذف ہمزہ، و ظاہر کلام سیبویہ آنست کہ سات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نو در الوصول)

مکر: بکسر را اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چون: درس و یافع و وواف، و بر وزن مفعول بفتح سین مانند منقہ و مسہب و محص، و رفوع، مثل: توح، نہ منقہ چنانکہ مشتہر ست. (نو در الوصول)

مکر: بفتح را اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چون: أساء ماشیة فی امرعی فہی سائمة، و رفوع نحو: محبوب و محبوس =

لہ گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یُکَرِّمُ یُأَکَرِّمُ بود، ہمزہ را اقلندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُکَرِّمُ.

باب ۴۰۰: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تُکَرِّمُ	مُکَرِّمُ	کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	مُکَرِّمُ

و یجیء مصدره علی تَفْعِلَةٌ وَفَعَالٌ وَفَعَالٌ وَتَفْعَالٍ.

باب ۴۰۱: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبَّلًا	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ

وجاء تلاق.

= و مزکوم، و محزون و لا خامس لها، کذا فی "المزهر". (نوادر الوصول)

وخیء مصنف یعنی صیغہ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست، (نوادر الوصول)
تفعیل وزن تفعلة از ناقص کلیہ و از مہموز اکثر می آید، چون: تعزیه و تحصیہ، اما نزد مخشری تاہ در تعزیه و غیرہ عوض یا ئے محذوف است کہ اصل تعری بدو یاہ بر وزن تفعیل بود، بحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)
فعال بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، و از دست قوہ تعالی. ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابُلٌ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلٌ	تُقَابِلُ	يُتَقَابَلُ	مَتَقَابِلٌ	مُتَقَابِلٌ

و تنقطع و تشابہت بریادتی تائے اول و تفاوت بفتح و کسرواؤ شاذست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعّل و تفاعل رواست حذف یکے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتِلٌ	يُقَاتِلُ	مُقَاتِلَةٌ	مُقَاتِلٌ	قُوتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتِلٌ	قَاتِلٌ

وجاء فِعَالٌ وَفِعْعَالٌ

بریادتی تائے اول: در هر دو، در ثانی ابدال تائے دوم بشین و ادغام نیز، و از راست: شاذ. تفاوت الشیخان تناعد ما بينهما تفاوتًا ثلاث لغات عنی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح و کسر: اما ضمّ و او قیاسی است. حذف یکے. [قال الله تعالى: لا تُلَاحِظُوا وَجْهَكُمْ وَلَا يَتَقَابَلُوا] (الفرد: ۴)، قال الله تعالى: ... (نحوه ۹). سبب اقل اجتماع مثلین نزدیکی، و بصیرتین ثانی: زیرا که اول علامت مضارع است و علامت حذف نمی شود، و نزد هشام و ضریر و سائر کوفیین اول: زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش مثل این معنی گردد، و نیز ثانی علامت بابست، و رعایت باب اتم باشد. (نوادير الوصول)

در معروف: نه در مجهول، والا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محدود التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفعّل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادير الوصول) سنایته بفتح سین و همزه و یائے تحتیه بعد الف بر وزن فاعلته از باب مفاعلة نیست و نه وزن جداگانه، بلکه جمع است در دو لغت بمعنی سائنه مهمور العين از باب منع را با سائنه اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سائنه جمع کردند، و سنایته خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

حاجه فاده: عادت مصنف آنست که مسائل مطروحه را بجملة اسمیه بیان می کند، و بصیغه مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیغه ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یحییء مصدره، و جاء عنی کذا، و وجه اشاره آنکه جملة اسمیه دلالت میکند بر دوام؛ زیرا که خصوصیت زمانه در آن معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آن بر زمانه ماضی ثابت شد، و چون مضارع شامل است دو زمانه را و ماضی به زمانه واحد پس ماضی نسبت به مضارع اقل باشد. (نوادير الوصول) فعّال بدانکه فعّال بکسر فاء در مصدر این باب بسیارست، بخلاف فِعْعَالٌ که قلیل آمده است =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
همزہ وصل یا تائے زائدہ مطرودہ، و در مضارع آبی و و جل و نحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم است: ملحق
کافعل و متفعّل ^{کتاب تفعّل، غرض} بر باغی مجرّد و ملحق بمزید. قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللہ:

جَلَبْتُ يُجَلِّبُ جَلْبَةً مُجَلِّبٌ جُلِبْتُ يُجَلَّبُ مُجَلَّبٌ جَلَبْتُ جَلَبْتُ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعل قبیل است از مثال یائی بچو یوہ بمعنی مایم و مبی تا ایام معلّم نمودن. (شرح لأصول)
ماضیش مکسور: بمضارع مفتوح کہ صرح بہ مصنف فی لأصول تا و الت کند بر کسرہ عین ماضی، و فاء را
ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تحقق و نذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح عین. و همچنین بعد بکسر نون در قرأت، و معذلما ضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما ولین
شاداند و ثبات اشد بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادیر الوصول)

نحوہ مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مشا و او ای از باب عدم است، و در اصول واجب و متصرف تش را، و نحو یاس یعنی مثل
یائی مہوز العین را کہ از عدم باشد نیز از یں قبیل شمرده. (نوادیر الوصول)

ملحق دو قسم: احاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفی یا بیشتر بر ثنائی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرّد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کدام معنی قیاس نہ بخشد، و در ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است.
و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تغییر و جمع تکبیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابہ
فہ و عین و ام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے خراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادت
معنی می کنند، پس مفرد افضل ملحق بجعفر نبود. و فائدہ آل لفظی است مثل درستی جمع و قافیہ؛ و لہذا محذوفت و زنش لازم است
و ادعا مش متنع اگرچہ بعضی جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چون: خوف و کونتر کہ در معنی حق و کتر نیست بکہ
گاہ اصداش مستعمل نشود، مثل کوکب و ربیب کہ کک و رب مستعمل شدہ. (نوادیر الوصول)

فعللہ صبیق از یں باب است، اُصنہ. صوب و از تفعیل نیست، و لا صوب می بود. (رکار لأصول)

جلبۃ: [چادر پوشیدن]. جلباب بالكسر، چادر جلوسہ مصدر منہ. (صراح)

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

حِیْعَلٌ	يُحِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُحِیْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلٌ	حِیْعِلٌ

باب سوم: فَوَعْلَةٌ:

جَوْرَبٌ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ	مُحَوْرِبٌ	إِلْخ

باب چهارم: فَعْعَلَةٌ:

قَلَنْسٌ	يُقَلَنْسُ	قَنْسَةٌ	مُقَلَنْسٌ	قَلَنْسٌ

باب پنجم: فَعِیْلَةٌ:

شَرِیْفٌ	يُشَرِیْفُ	شَرِیْفَةٌ	مُشَرِیْفٌ	شَرِیْفٌ

باب ششم: فَعُولَةٌ:

جَهْوَرٌ	يُجَهْوَرُ	جَهْوَرَةٌ	مُجَهْوَرٌ

باب هفتم: فَعْلَاءَةٌ:

قَلْسِي	يُقَلْسِي	قَلْسَاءَةٌ	مُقَلْسٍ	قَلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسِي	قَلْسِي

فیعلہ: بزیدۃ یا میان ف و عین. **خِیْعَلہ:** حِیْعِل پیراہن بے آستین، حِیْعِلۃ پوشانیدن آں. **فوعلہ:** بزیدۃ و او میان ف و عین. **فعْلہ:** بزیدۃ نون میان عین و لام. **فعیلہ:** بزیدۃ یا میان عین و لام. **شریفہ:** شریاف بر گشت کہ دراز وانبوه شو چنانکہ برند آتراء، یقال: شریفت المزع إذا قطعت شرباعہ. **فعولہ:** بزیدۃ و او میان عین و لام.

قلسی [در اصل قَلْسِي] کہ حَرَج بود یا متحرک ما قبش مفتوح، را الف کردند، یقال: قلسۃ فتقلسی 'نی' نمسۃ نقسوة فمسها. | سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعداں است ^{تصحیح} واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تقلیل ممتنع است، و اگر بعد اعداں است توافق وزن ملحق و ملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و ملحق بہ ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

۱. جورب پوشانیدن. ۲. کلاه پوشیدن. ۳. آواز بلند کردن.

اما ملحق بر بائی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسر بل" وبـ "اخر نجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَحَلَّبَ	يَتَحَلَّبُ	تَحَبَّبًا	مُتَحَبَّبٌ	تَحَلَّبَ إِلَخ

باب دوم: تَفَعَّلُ:

تَحَيَّلَ	يَتَحَيَّلُ	تَحَيَّلًا	مُتَحَيَّلٌ	تَحَيَّلَ إِلَخ

یس تعیل متمنع باشد، وایں معنی در ما نحس فیہ متمنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف عتہ واقع شود معطل می گردد، نحو: قوہی فوقاۃ. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود، لہذا گویند: کہ میراں بر وزن میعار و مورد، بر مفعول است. (بو در اصول) **فلساۃ** در اصل فلسیۃ بود کد حرجہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل اف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجر و محقات او شروع در مطقات بر بائی مزید نمود، و آن یا زیادت یک حرف است سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے احاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدحرج، چوں: فلسیۃ فتقلسی، و آنرا ہفت باست، و یا زیادت دو حرف، چوں افعسس و سلقی ملحق باحر نجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے احاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احر نجم.

بر بائی مزید: در بعضی از ملقات فعل چندے دیگر کہ غریب و قبیل لاستعمال است آورده اند، یکے: زیادت تاء در اوں، چوں: نرفں بر وزن نفعں یعنی بتبخر خرامید. دوم: زیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعں، یقال: مرحب کمفعں ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعل زیادت میم در اوں بعد از عین، چوں: نر مح اساء بر وزن فعل ای دراز کرد بناء را چہر م: زیادت باء در اول، چوں: بدقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چوں: عنوں بر وزن فعل آغاز کردن کتاب و غیر آں، و فعل زیادت نون قبل فاء، چوں: بر جس الدواء نر گس انداخت و ردوا، پس نون آں زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعل باشد. (شرح الأصول، صراح، ابنیۃ الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

لہ چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفْعُؤُلُ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبُا	مُتَجَوَّرَبُ الْخ

باب چهارم: تَفَعُّلُ:

تَقْلَسَ	يَتَقْلَسُ	تَقْلَسُا الْخ

باب پنجم: تَفَيْعُلُ:

تَشْرِيفَ	يَتَشْرِيفُ	تَشْرِيفُا	مُتَشْرِيفُ الْخ

باب ششم: تَفَوُّعُلُ:

تَسْرُولَ	يَتَسْرُولُ	تَسْرُولُا الْخ

باب هفتم: تَفَعُّلُ:

تَقْلَسُ	يَتَقْلَسُ	مُتَقْلَسُ	يُتَقْلَسُ	تُقْلَسُ	يَتَقْلَسُ	مُتَقْلَسُ	تَقْلَسُا الْخ

تَقْلَسُ: تَقْلَسَ بَعْنُ وَتَقْلَسَ بَادِعَامُ نُونِ دَر لَامِ كَلَاهِ پُوشِيدَنْ، كَذَا فِي 'الصَّرَاحِ'. **تَسْرُولُا** اِزَارِ پُوشِيدَنْ، يَقَالُ: سَرَوْنَتَه فَتَسْرُولُ، كَذَا يَفْهَمُ مِنْ 'الصَّرَاحِ'.

تَفَعُّلُ: اَصْلُشْ تَفَعُّلِي بُوْد، ضَمْرُ لَامِ رَا بِنَسَبَتِ يَاءِ بَكْسَرِهْ بَدَلِ كِرْدَنْدَنْ وَبَعْدِ سَاكَنْ كِرْدَنْ يَاءِ بِسَبَبِ ثَقُلِ، اِجْتِمَاعِ سَاكَنِيْنَ شَدِ مِيَانِ يَاءِ وَتَوْنِيْنِ يَاءِ رَا اَقْلَنْدَنْدَنْ. **تَقْلَسُ**: [اَصْلُشْ تَقْلَسِي بُوْد، يَاءِ مَتَحَرِّكُ مَاقْبَشِ مَفْتُوحِ بَالِفِ بَدَلِ كِرْدَنْدَنْ]. اِگَرِ گُوْنِيْ: كِهْ اِيْنِ بَابِ مُلْحَقِ سِتْ بَدِ حَرْجِ، وَدَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ وَاَدْعَامِ دَرِ سِتْ نِيَسْتِ؟ گُوِيْمِ: كِهْ مَرَادِ اِزِ اِمْتِنَاعِ تَعْلِيلِ دَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ خَاصِ سِتْ يَعْنِيْ نَقْلِ حَرَكْتِ اِزِ حَرْفِ عِلْتِ وَرِ بِنِجَايَسُوْنِ مَاقْبَلِ كِهْ سَاكَنْ بَاشَدِ دَرِ سِتْ نِيَسْتِ؛ وَلِهَذَا قَاعِدَهْ نَقْلِ حَرَكْتِ رَا بَعْدِ اِمْلَاقِ مُقَيَّدِ كِرْدَهْ اَنْدِ، كَمَا صَرَحَ بِهِ الْمَصْنَفُ فِي شَرْحِهِ لِأَصُولِهِ أَيْضًا، نَهْ آتَكِهْ اَنْوَاعِ تَعْلِيلِ دَرِ اِنْجَا مَمْنُوعِ اسْتِ.

وَدَلِيلِ بَرِ سِ تَخْصِيصِ اَنْسْتِ كِهْ اِگَرِ مُلْحَقِ تَعْلِيلِ دَرِ مُلْحَقِ مَمْنُوعِ بُوْدَسِ هَرِ قَاعِدَهْ تَخْفِيفِ وَاِبْدَالِ وَتَسْكِيْنِ وَحَذْفِ حَرْفِ سِتْ رَا =

اما باب تمفعّل و تفعّلت شاذند و ملحق بـ "اخر نجم" و باب است:

باب اول: اَفْعِلَالٌ:

اَفْعِنْسَسُ | يَفْعِنْسَسُ | اَفْعِنْسَسَا - اِلَخ

باب دوم: اَفْعِلَالَةٌ:

اَسْلَنْقِي	يَسْلَنْقِي	اَسْلَنْقَاءُ	مُسْلَنْقِي	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اَسْلَنْقِي

و ندر اَكُوْهَدَّ.

نی جهت و ب

مقید بعدم ایق کردند، چنانکه مقید کرده اند قعدة ادغام و نقل حرکت را بعدم ایق، و حال آنکه جای در اسفار متقدمین و متخرین که از نظر احقر گزشته این قواعد باین شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل متمنع است تا چهار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینه استثنای ملحق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگر چه نص برین تخصیص هم در کتاب یافتہ شده، و هذا التوجيه أوى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعّل چوں: مدح را یعنی زره پوشید، و همچنین غنطق ای کمر بند بست، و تمسه ای مسمم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسک ای مسکین شد، و تموی ای مولی شد. **تفعّلت** [در کتب صرف تفعّلت را غریب گفت.]: چوں: تعزیر ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بحدوث رای، کد فی شرح لأصول.

شاذند بدانکه شاذ در سه معنی مستعمل می شود، یکی: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح مین ماضی و مضارع در رأی یائی و استعوب استعود و ماء و آن که در اصل ماه و هل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چوں: فنی یقی یفتحهما و أحسن بکت ادغام سوم: فیل لا استعمال فصیح باشد، چوں: فعل بکسر تین، بچوبس و ستر، و فعل بکسر اول و ضم ثانی، بچوب: دنبل و رع، یا غیر فصیح، چوں: فعل بضم اول و کسر ثانی، چوں: حث بر بعضی قراءه شاذه.

ملحق باخر نجم، ای نادر لا استعمال، و هد لم بدرجهما تحت التعداد. **دو باب است**: در 'صو' سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چوں: احوصل، و بعضی افعلاء افزوده اند، چوں: احبطاء. (شرح الأصول)

و ندر، الح: و حق آنست که اکوهده و اکوآن ثلاثی مزید مطلق است. بر وزن افوعل بریادت و او مفتوحه و ادغام لام اول در ثانی، =

له پس پارفتن. ۳ بر پشت خوانیدن.

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر است: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، وخصمني فأخصمه، .....

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چرا که الحاق مانع او عام است. (نوادر الوصول)
خاصیات ابواب: بدانکه حاصه و حاصبه و حصیصه یک معنی است، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد فی غیره در اینجا درست نمی شد؛ لهذا فی ظل بهتری گفته. که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و بینات افعال بر آن و سالت دارد بوده است، و یا، و تا.
 و در حاصبه بشدید صادر و تحتانی برانے مصدریة است، چنانکه در فاعلیة مفعولیة و جز آن

ام الأبواب اند؛ یعنی اصول ابواب، و آن بمعنی اصل است؛ زیرا که درین هر سه باب حرکت بین ماضی بحرکت بین مضارع مخالفت دارد و مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا فی شرح التسهیل و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تفسید بچیز باشد، بخلاف بواقی، کما لا ینفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسائی در حقیقی لعین و اللام برانے ثقل بین مضارع را فته دهد و شاعره مشعرته اشعره ماصح گوید، و ابو زید افعره بضم حکایت کرده. (رصی) **و هي ذکر** و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی است بعد مضاعفه برانے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة**. یا آنچه دلالت با شتر اک دارد.

علة أحد الطرفين فی المعنی المضمری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا حره متعدی گردد. (رصی)
حاصی [یعنی مختصه در من و او واقع شد، و هر یک دیگرے را خصوصت کردیم، و من غالب آمدم در خصوصت بر آن]. اگر گوئی، این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از نصر آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و "قاموس" و "ناج" و غیره آنست.

گویم: این قوس غیر بصری نیست، و ایشان این را هم از نصر گویند، فی "الارتشاف": قد شد المكسر فی قوسهم: حاصمی فخصمه أخصمه كسر الصاد، ولا یخیر انصربون فيه إلا الصم على الأصل فی فعل المعاسة، فيقولون: أخصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل و احزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حقیقہ بود، اما رکن یر کن من التداخل، و ابی یابی شاد. و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ بآں.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: و وعدی فوعده عده، و یسری فیسریہ بيسره، واجوف یائی و ناقص یائی، نحو: بایعی فعہ تبعہ، و مدی فرمیتہ ارمید، واجوف واوی از صر آید. **علل:** جمع عہ بمعنی مرض، چوں: مرض و سفہ. **احزان:** چوں: حزن غمگین شد. **از فعل:** بکسر عین، و این باب ہر گاہ از برائے الوان و عیوب و حلی باشد لازمست (سار بدری) **بیشتر آیند:** چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر تتبع لغت پوشیدہ نیست. **الوان و عیوب:** چوں: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد پیدای، و عیب چوں: عوریت چشم شد. **حلی:** بضم و کسر حاء، و فتح لام جمع حبۃ بکسر در اصل بمعنی صورت و ضخمت، و مراد از آن عطمتی کہ محسوس شود چشم در اعضا، نحو: بدج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد. (نوادیر الوصول) **بضم عین:** [وفد حاء آدم و سمر و عجم و حم و عجم و حرف و رعن باصمہ و اکسر. (شافیہ)] از انواع تلاش، نوع اول، نحو: دم و سمر گندم گون شد، و لعل ابلق شد، و دوم نحو: حق نادان شد و عجم لاغر شد، و سوم نحو: رعن فرو ہشتہ شد بدن. (نوادیر الوصول)

و ابی یابی: و شحی یشحی و فی یفی و عص یعص ضعیف است و فصیح اول از و آخر از س. **خاصیت کرم:** بنائے فعل بضم عین غالباً برائے دالت بر افعاے ست کہ لازم طباع است، چوں: حسس و قح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشته باشد، چوں: صہر و مکث و صعر و کبر و انظار اینہا، و ازین جہت این باب لازمست و ہر گز متعدی نیامدہ، چہ افعال خلقیہ از خلقت ہدیگرے سرایت نمی کند. (شرح ماریدری) **صفت خلقیہ:** ای صفت جبلی و طبعی، کہ حسس و قح ادا کما داتیہ. **یا صفتی:** چوں: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منتک نمی شود. (نوادیر الوصول) **شبیہ بآں:** یعنی بصفہ حقیقی در ظہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار نزوم و عدم انفکاک، مثل: حسس و قح کے از ہاس و دیگر عوارض منتکہ.

وَبَابِ حَسَبِ الْفَاعِلِ مَعْدُودَهُ نِعَمَ وَبِقَ وَثِقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَّ وَلِيَّ وَغَرَ
 وَحَزَّ وَلَهَ وَهَلَ وَعِمَ وَطَى يَطْسُ يَطْسُ. ^{مواثق و سزاوار یافتن} ^{بلاک شدن} ^{تزدک شدن} ^{حره به محتوی کینه داشتن} ^{خاک شدن من حسب} ^{موتن چا} خاصیت افعال تعدیه و تفسیر است، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
 وَأَخْرَجْتُهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، نحو: أَحْمَدُ، و تَعْرِيضُ إِي بَرْدٍ فاعِلِ چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم و همچنین وجد یافت، بس شدت رسید، و بط ضعیف شد، و جمع در دمنده شد، و ب نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طراف
 زبان خود، و عرق جدی کرد، و حه کمال رغبت کردن آستین در خوردنی، و کم غمگین شد، و هه ساقط کرد چیزے از حساب،
 و هس ضعیف شد در عمل، دره زیادہ شد پیہ زن، و قد فرمانبردار شد، و نه تعیاشید، و هی درید و کفید. (شرح الأصول) بعومۃ
 ثمر و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم افعال کفصل بمفصل مرکبۃ من یاس.
و می مقه دوست داشتن. **و می** و نفعه اعتماد کردن و استوار داشتن. **و رث** اِثْرٌ بِالْأَلْفِ الْمَقْصَدُ مِنَ الْوَاوِ، وَرَثَةٌ
 ثَلَاثَةُ الْمَدَنَةِ مِنَ الْوَاوِ مِيرَاثُ الْغَرَقَتِ. (صریح) **وری** آتش جتن از آتش، و ریه من عدم و حسب. (ص)
 و عو مفتحنین بر شدن سینه از خشم و کینه. (ص) و هل از و هل بجای رفتن و هم که مراد آن باشد.

و عم و عا بنعت در حق کس کردن. **و نس** یاس نومید شدن، من حسب.
تعدیه الخ: بدانکه میان تعدیه و تفسیر عموم و خصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون
 دیگرے باشد. و تعدیه عبارتست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابرست کہ لازم مطلق باشد یا من وجه ای بہ نسبت بعضی،
 چنانکہ اگر مجرد در متعدی بیک مفعول است در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول انتخابہ گردد اول چون: أخرجته، دوم
 مثلاً: أخرجته هراً کہ مجردش متعدی بیک مفعول است، سوم نحو: أعلمته ربيداً فاصلاً کہ مجردش دو مفعول میخواہد.
 و معنی تفسیر گردانیدن فاعل است چیزے را صاحب ماخذ، پس در اشد مذکورہ تعدیه و تفسیر ہر دو موجود است: چہ میتوان گفت
 کہ او را صاحب خروج و صاحب کندن نہر و صاحب علم کردم، و در اُصْرَتہ تعدیه است: چہ مجردش لازم است، نہ تفسیر: زیرا کہ
 فاعل او را صاحب با صرہ گردانیدہ، و در اُثْرَتہ ای گردانیدم او را صاحب نیز تفسیر است بدون تعدیه: چرا کہ ثرتہ مجردش ہم
 متعدیست، و نیز با کسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم از ابرام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گردانند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضادہ است. (بوادر الموصو)
احمد محمود و ستودہ شد زید، مجردش حد متعدیست. **ماخذ**: ماخذ عام است از مصدر: چہ در ثلثاتی مزید ماخذ بعضی الفاظ اسم جامد
 نیز آمدہ است، چنانچہ اُس کہ ماخذ آل لِس است، و لِس مصدر نیست، بکہ اسم جامد است، و همچنین اُعرَفُ کہ ماخذ آل عِراق است.

نحو: ابعثہ، ووجدان ای یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: اُبخلتہ، و سلب ای زائل کردن از شے ماخذ را نحو: سکی و اشکیتہ، و اعطاء ماخذ نحو: اُسویتہ و اُقطعتہ قصبانا، و بلوغ ای رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: اُصبح و اُعرق، و صیرورت ای گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: اَلبن و اُخرفت و اُحرب، و لیاقت و حیونت، نحو: اَلام الفرع و اُحصد الزرع، .....

سید شہ وقت ماخذ

ابعثہ بردم اور اور محل بیج، یعنی سپ را برائے بیج در نخس بروم، و مرا از ماخذ چیزیت کہ از ان مصدر باب افعال ساخته باشند **یافتن چیزے**، و ہم یافتن ماخذ نحو: اُنابا یا فتم ثار او را ای قصاص او را، ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبنی للفاعل خواهد بود، چوں: اُحسہ ای بخنل یافتم او را، و اگر متعدی باشد مبنی للمفعول، مثلاً: اُحمدتہ یا فتم او را موصوف بمحمودیت، (شرح لأصول، نہ در موصول)

سب: و ت و ن و ن و س، یکے سب از فاعل، و در بحالت فعل لازم بود، نحو: اُقسط ردا از نفس خود، و در کر، قسوط ای جور را، و سب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: اُسکی اُسکیتہ او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، و راضی گردانم او را از خود، (نوادیر الوصول)

اُسویتہ، اوم و را اثنائین گوشت برینی ای گوشت کہ او را بریان کنند و قابل بر شتن باشد، و آنچه در معنی ایں غلط زبان زد صغیر، کہیہ ست کہ گوشت بریان دادم او را غلط فاض است، **اُصح** در صبح رسید یا در آمد، یا نزاکت آں شد مثال بوغ و در زمان، (نوادیر الوصول)

اعرف جراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثلاً بلوغ در مکان، و بوغ بمرتبہ عدد، نحو: اُعشرت سدرہ ای در ہم برده رسیدند، (نوادیر الوصول) **نحو** اشد بطور لف و نشر ست **السن** ای صاحب شیہ شد مد، ای مواشی او شیہ دار شدند، **اُخرفت**: گوشت در خریف صاحب بچہ شد،

لیاقت، ای گشتن شے مستحق ماخذ، **الام الفرع** نہ او را طاعت شد سردار، مثلاً لیاقت بدون حیونت،

اُحصد الزرع زراعت لائق و رو شد، وقت حصاد و درو کردن رسید، مثلاً اجتماع لیاقت و حیونت ست، و فرق در حیونت و بوغ آنکہ در حیونت ماخذ مندا یہ ست، و در بوغ مفعول، و ایں نزد مصنف ست اما این حاجب و دیگر ابواب فن بلوغ و حیونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا کہ در امثلہ مذکورہ می توان گفت کہ صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید، (نوادیر الوصول)

ومبالغه، نحو: أتمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرود وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل یا فَعَل را، تا دلالت کند برپزیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: کببته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه و تصحیر است، نحو: نزل.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت ماخذ، و آن دو نوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول) **أتمر النخل:** بسیار تمر آورد درخت خرما، و این مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح:** بسیار روشن شد صبح، و این مبالغه در کیف است.

ابتداء: و آن عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقب بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں این درید و این فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، و اکثر لغویان از ان انکار دارند، و مثل متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش با اتفاق بدین معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرود: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون ہر دو در یک معنی و یک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا قرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید و از دیگرے کم آن دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعطمتہ بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظّم و بزرگ، و در ان خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرود، و خاصہ در ان صیور تست **مطاوعت:** در ارساف "گوید. مطاوعت حقیقہ در چیزے باشد کہ فعل از و متصور بود، مثل: صرفتہ فاصرف، و آنجا کہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز است، نحو: قصعت اجهل فاقطع، و رضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: رید و راعدت ریداً فتساعد؛ چہ قبول اثر از شن اوست، لیکن اہل فن فاعل را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبتہ الخ: [سرگون انداختہم اورا پس سرگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اک در عربیت ثابت شدہ، و معنی اک دحل فی اک است، و مطاوع ک در حقیقت اک. و بعضے از خصائص این باب قصر است، نحو: أسقبتہ "سفاک اللہ" گفتہم اورا، و آوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، و اعانت، نحو: أفنتہ اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

وَنَزَّلَتْهُ وَسَلَبَ نَحْوُ: قَذَيْتَ عَيْنَهُ وَقَذَيْتَ عَيْنَهُ، وَصِيرُورَتِ نَحْوُ: نَوَّرَ، وَبَلَوَّغَ نَحْوُ:
عَمَّقَ وَخَيَّمَهُ، وَمَبَالَغَهُ، نَحْوُ: صَرَّحَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَّعْتَ الثِّيَابَ، وَنَسَبْتَ بِمَاخِذِ
نَحْوُ: فَسَقْتَهُ، وَالْبَاسَ مَاخِذِ نَحْوُ: جَلَّلْتُهَا، وَتَخْلِيَطُ أَيْ خِزَرِے رَا مَاخِذِ اَنَدُوْدِ كِرْدَنِ نَحْوُ:
ذَهَبْتُهُ، وَتَحْوِيلِ أَيْ گِرْدَانِيدَنِ خِزِرِی رَا مَاخِذِ یَا بَمُجُو مَاخِذِ نَحْوُ: نَصَّرْتَهُ وَخَيَّمْتَهُ، وَقَصَرَ یَعْنِ
اَسْتَقْاَقِ اَلْ اَز مَرَكَبِ بِجَهْتِ اَخْتِصَارِ حَكَايَتِ نَحْوُ: هَلَّلَ، وَمُوَافَقَتِ فَعَلٍ وَأَفْعَلٍ وَتَفَعَّلٍ، وَابْتِدَاءِ.

برلہ: مثال اجتماع تعدیہ و تفسیر، چوں: فسفتہ فسق گفتم او را، و تفسیر بے تعدیہ نَحْوُ: نصبت
لِسَهْمِ فَدَسَ عَسَدِ اِی دُورِ کِرْدَمِ خَاشَاکِ اَز چِشْمِ او، نَوَّرَ ی صَارَ دَا نَوَّرَ، وَهُوَ سَافَحٌ شَفَوْنُ، اِی شُکُوْفَ بَرَأوْرِدِ (ج)
بَلَوَّغَ: اِی بَعْنِی رَسِیدَنِ خِزَرِے وَدَاخِلِ شَدَنِ وَرِ خِزَرِے.

مَبَالَغَهُ: وَآں سَه قَسَمَ بَاشَدَ: دَر فَعْلِ چُوں: صَرَّحَ خُوبَ ظَاہِرِ کِرْدَہِ شَدَ، وَحَوَّلَ بَسِیَارَ گِرْدَ گِرْدِیدَ. اَوَّلِ مَبَالَغَهُ دَر کِیْفِ اسْتِ
وَدُومِ دَر کَم، وَمَبَالَغَهُ دَر فَعْلِ چُوں: مَوَّتَ لَایِلِ مَرَاتِ عَامِ دَر شَرَانِ اَفْتَادِ، وَمَبَالَغَهُ دَر مَفْعُولِ نَحْوُ: فَصَعْتُ لَثِیَابَ بَسِیَارَ
جَا مَهَا قَطْعِ کِرْدَمِ.

فَسَقَهُ: نَسَبْتَ بَفَسَقِ کِرْدَمِ وَفَسَقِ گَفْتَمِ او را، اَز بَعْمِی قَبِیلِ سَتِ کَفَرَنَه، دَر 'تَعْبِیْقِ اَلْعِرَانِدِ' گوید: نَاظِرِیْنِ 'صَرَّاحِ' رَا
دَر غَظِّ تَحْکِیْمِ بَایں مَعْنِی تَوَقُّفِ اسْتِ: چِه اَو گَفْتَه اسْتِ: 'کَفَرَتِ سَرَحِلِ دَعْوَه کَفَرِ، وَکَفِیْرَ رَا بَعْنِی کَفَارَه دَاوَنِ ذِکْرِ کِرْدَہِ،
سِکِنِ اِیْنِ تَوَقُّفِ رَا اِیْنِ قَوْلِ صَاہِبِ 'مَحْکَمِ' رُومِی کُنَد: کَفَرُ لِرَحْلِ سَسَه یِ اَلْکَفَرِ، وَدَر 'صَرَّاحِ' اِہْمِ بَدِیْنِ مَعْنِی سَتِ، وَاز
'مَغْرِبِ' اِہْمِ مَسْتَفَاوِی شُود. (نَوَادِرِ الْوَصُولِ)

حَلَلْنِیَا: حَلَلْتُ قَرَارِ گِرْفَتَنِ وَخُلِّیَ بَرَا سَپِ اَفْتَدَنِ. (صَرَّاحِ) نَصَّرْتَهُ [نَصْرَانِی کِرْدَمِ او را] تَصْصِیرِ تَرَا گِرْدَانِيدَنِ.
حَسَمَهُ: [بَمُجُو خِیمَہِ نُمُودَمِ او را] تَحْبِیْمَ: خِیمَہِ سَاخْتَنِ وَبَجَائِی مَقِیمِ شَدَنِ. (صَرَّاحِ) اَخْتَصَرَ: وَازِ بَعْمِی سَالَمِ اسْتِ آخِجِ بَرَانِی
وَعَائِی نِیَّتِ وَبَدِآمَدَہِ نَحْوُ: سَقِیْنَه اِی گَفْتَمِ او را: سَقَاکَ اَللّٰہُ، وَحَدَعْتَهُ اِی گَفْتَمِ: حَدَعْتُ اَللّٰہُ، وَیِ اَیْدِ بَرَانِی گِرْدَانِيدَنِ مَفْعُولِ
بَرِ صِفْتِی کَدِ بُوْدَہِ اسْتِ، نَحْوُ: کُوفَ کُوفَ، وَبَعْنِی کَارِ کِرْدَنِ دَر مَانَدَنِ نَحْوُ: صَبَحَ صَبَحَ دَر آمَدِ وَبَعْنِی رَفْتَنِ دَر مَاخِذِ نَحْوُ: کُوفَ
اِی کُوفَ رَفْتِ، وَبَرَانِی غَیْرِ اَلْ.

هَلَّلَ: اِی لَا اِلٰهَ اِلَّا اَللّٰہُ گَفْتِ. فَعْلِ اِی ثَلَاثِی مَجْرُوْ نَحْوُ: رَلَنَ وَرَبَلَنَ. اَفْعَلِ: اَشْوِیْتَه اَطْعَمْتَه شَوَاءِ.

تَفَعَّلَ: نَحْوُ: تَرَسَ اُی اسْتَعْمَلَ التَّرَسَ بِالضَّمِّ: سَہِرِ.

خاصیت تفعّل مطاوعت فعل، نحو: قَطَعْتُهُ فَنَقَطَعَ، وتكلف در ماخذ، نحو: تَجَوَّعٌ وَتَكْوَفٌ،
و تجنب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبٌ، و لبس ماخذ نحو: تَخَتَّمٌ، و تعمّل یعنی ماخذ را بکار
بردن نحو: تَدَهَّنَ وَتَتَرَسَّ وَتَحَيَّمُ، و اتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، و تدرّج یعنی تکرار عمل
بمہلت نحو: تَجَوَّعٌ وَتَحَفُّظٌ، و تحوّل یعنی گشتن شے عین ماخذ یا بچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ،
و صیرورت نحو: تَمَوَّلَ، و موافقت مجرّد و أفعل و فَعَلَ و اسْتَفْعَلَ، و ابتداء.

صاحب مال شد نحو نقل بمعنی نقل نحو نصیر و البصر نحو تکلم

مطاوعت فعل بشدید برانے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسۃ فتقیس. یا تعدیہ نحو: علمتہ فعمم، و اغلب در مطاوعت فعل کہ
برانے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرّد است نحو: علمتہ فعمم، و فرحنہ ففرح. (رضی)
تکلف: [بزور ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد] فرق میان آن و تخمیل کہ خاصۃً تفاعل است آنکہ در تفعّل فاعل مہرست
فعل میکند و حصول آن در خود میثوابد، و در تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکار الاصول)
تجوّع: بزور و محنت گرمہ شد.

تحوّب از سناہ پرہیز کرد، حوّب مالمعہ گنہ. **تختہ** ای انگشتری پوشید، و آنرا از تفعّل گفتن بہتر. **تدهن** روغن را بر بدن
ماید. **تترس** ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن:** و این چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در آخرین متعدی
توب مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تحنب** مثال دوم ای گوشہ گرفت.
توسد الحجر مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأبّطہ** مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.
تخرج و تحفظ [جرمہ جرمہ نوشید و اندک اندک یاد کرد] مثال اول برانے محسوس است و دوم برانے غیر محسوس، و در
'شافیہ' گفتہ: تعہ ازیں قبیل است، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برانے تکلف در فہمہ بودہ باشد.
تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد و وسعت علم.

فعل بشدید نحو: تعصی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و توبّل 'یا ویلا' گفت. (رکار الاصول)
استفعل موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تسحر و استسحر. دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل
خود است نحو: تعصم و استعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشع ای اظہار سیرے کرد، و غالباً بمعنی تفعّل بودن شے صاحب
ماخذ نحو: تاهل و تالم و تأسف و تاصل و غیر آن. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قاتل زید عمرًا. و موافقت مجرد و اُفعل و فَعَل و تفاعل، و ابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے نحو: تشاتمًا، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترا فعا شیئا، و تخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی اُفعل نحو: باعدته فتباعدا، و موافقت مجرد و اُفعل، و ابتداء. و لفظی کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، و اگر نہ لازم بود.

فعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہر یک: در خارج اگر چہ در غلطی کے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و سبب آنکہ یکے در فقط مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: کرم و کرمہ، و از جہت آنکہ در وقوع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد و دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: حدثت ثوبا و حدب رید، بخلاف صرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (در کنار اُصوب).

افعل نحو: باعدہ و اُعدہ. **فعل** ای در تکثیر صاعقب بمعنی صغفت. **کم ست**: لیکن مے آید زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعلت کہ وضع آن برائے نسبت فعل سوئے فاعل است در حائیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از یک فاعل. **ترا فعا شئا** [م دو برداشتند چیزے را] نحو: شئت و شئت، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عاقت بئہ آی جعت د عاقہ. (ر صی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد **تمارض** خود را بیمار نظر نمود. **مطاوعت فاعل** مراد از آن تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: عیتمہ فتعیم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تصارب رید عمر مطاوع صرب رید عمر، لگویند: زیرا کہ ہر دو یک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ در فعل مجزا اطلاق کنند. (ر صی) **بمعنی اُفعل** ای و قتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدته فتباعدا: دور کردم او را پس دور شد **اُفعل** نحو: بیام بمعنی ایمن در آمد یسین. **ابتداء**: نحو: سارک مقدس و منزہ شد، و مجردش سارک بمعنی نشاندن شے را و غیر آنست. **اگر نہ**: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: فانتلت رید. (مہ) **لازم بود**: چوں: فانتلت انا وزید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتخاذاً ست نحو: **احتَجَرَ** و **اجْتَنَبَ** و **اغْتَذَى** الشَّاةَ و اعتضده، و تصرف یعنی
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، و تخمیر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، و مطاوعت
 تفعل نحو: غممتہ فاغتم، و موافقت مجرد و أفعّل و تفعل و تفاعل و استفعال، و ابتداء.

خاصیت استفعال طلب و لیاقت ست نحو: استطعمته و استترقع الثوب، و وجدان نحو:
 استکرمته، و حسابان یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنته، و تحول نحو:
 استحجر الطین و استنوق الجمّل، و اتخاذاً نحو: استوطن القرى، و قصر نحو: استرجع، ..

اتخاذاً بیشتر و انستی کہ آں بر چہر قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (مہ)
احتجر بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از ححر ناصبہ بمعنی سوراخ موش و غیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ
 ساخت. (رکاز الأصول)
 یعنی الخ، پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ ہذا خدا نے تعالیٰ فرمودہ است: **وَسَبَّحْ**
وَمِنْ حَمْدِ رَبِّكَ (۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیت حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، و عقاب فعل بدہون کوشش
 در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیہویہ در کسب و اکتسب فرقی نکرده اند. (رضی)
فعل الفاعل کردن فعل را برائے خود **مطاوعت تفعل** بمچنین مطاوعت تفعل و افعّل، چوں بمومتہ فانتاہ،
 و أوقد النار فانقدت. **غممتہ فاغتم**: غمگین کردم اورا پس مغموم شد.

أفعّل و تفعل. | نحو: ارنندی و تردی، و اجتنب و حب. | نحو: حنفاء بمعنی اُرس حفاء، و احتجر بمعنی احجر و اخل حجاز
 شد. (رکاز الأصول) **تفاعل** چوں: حنصما و احتورا بمعنی نخاصما و تحاورا؛ و ہذا تعلیل در اں نشد؛ چہ در معنی فعل غیر
 معلول ست. (رضی) **استفعل** نحو: اجتحر و استاحر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: ستمہ سنگ را بوسہ داد.
استنوق الجمّل و ایں مثل است جائیکہ کسے بخنے یا بخنہ در آمیز دی زمند، و اصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند
 و ناگاہ از صفت شتر بناق رسید، یکے از ندما ملک گفت: استنوق الجمّل. (حاز بردی)

نحو **استرجع** | بآں سہ و بابیہ راجعوں گفت. | ایں مثال را در اُصول در موافقت معنی تفعلین ذکر کردہ، و قصر را
 خاصیت ایں باب نہ شمرده، اُقول: هو الحق، لأن استفعل فی ہذا معنی نادر، خلاف فعل کما هو المصاہر من التمتع
 (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: أقمتہ فاستقام، وموافقت مجرد وأفعل وتفعّل وافتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: کسرتہ فانکسر، وموافقت فعل
 وأفعل نادر، وفی آں لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعل نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافیعال را لزوم غالب ومبالغہ لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعل
 نادر. وافیعال وفعلال را لزوم ومبالغہ لازم، ولون وعیب غالب.

فیسفہ فاستفہ [برپا کردم اوراپس برپا شد.] وفعل مجرد بهم نحو: وسفہ فاستوسف، بمنجمن مطاوعت تفعیل نحو: أدتہ
 فتأدب. (رکار الاصول) افعل نحو: استعان موی زیر ناف سترد. افعل ای در تخفیر، نحو: استکثر الماء آب بسیار
 برائے خود طلبید.

علاج یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، وامل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشرده اند، ہک از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی
 مطاوع فعی باشد کہ از علاج صادر شود. (رکار الاصول، نو در لوصوں) کسرتہ فانکسر وچوں علاج لازم ایں بابت
 عمدتہ فاعل صحیح نباشد؛ چہ ہم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت فعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نقول گفتہ
 طردتہ فانظر، ہکذا فی "الرضی".

و فعل نحو: حجر بمعنی احجر بحجزر سید موافقت در ہو، واحصد واحصد در صیغونست. (مہ)
 حرف ین نہ بہمت استحقاق، ودریں حروف بجائے ایں باب باب فاعل آید نحو: رفعہ وارتفع، وبقہ فاسفل، واما
 انجی وندہ قلیل ونادر ست. (رکار الاصول) صاوغ آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قوس او، ومطاوعت فعل
 ومقابلہ لفظ غالب، لیل تقیل ست کہ در "تدقیق" و "رصدی" بآں تصریح کردہ.

اغلق الباب بستم در راپس بستہ شد. ادا ای گاہی نحو: اطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.
 لزوم غالب: وتقدیر قلیل نحو: احولیتہ واعروریتہ سوار شدم اورا غریان.

مبالغہ لازم ومبالغہ نحو: عشوش لأرض زمین صاحب گیہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام
 مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نو در لوصوں) مطاوعت فعل مجرد نحو: ننتہ وشتی پیچیدم اوراپس پیچید شد.
 موافقت سنفل نحو: احلیتہ واستحلیتہ شیرین پنداشتہم اورا. اون نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشہاب بسیار سفید شد.
 غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: رعد سرعت کرد، واهر سبیل نصف شب شد. (نوادر الاصول)

و افعوال بناء مقتضب یحیی للمبالغة. و فعلل لمعان كثيرة، و لم یروا إلا صحیحاً أو مضاعفاً و مہموزاً قليلاً. ^{جو رلزن و وسوس} تفعلل يطاوع فعلل، و قد یقتضب. و افعنل لازم و يطاوع فعلل، و کذا افعل، و یحیی مقتضبا، و فی الملحقات مبالغة أيضاً. ^{بحو دحر جتہ فندحر ج}

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظی کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظی کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظی کہ در اصول آں حرف علت ست، .....

باء مقصب. [غالباً و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی امس و حوی.] و آں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصش یا مثل اصش نباشد، و خالی باشد از حروف ایق و حروف زائد برائے معنی. (نوادیر الوصول) **یحی** للمبالغة و انما لازم حو: جنود و گاہے متعدی نحو: اعلو ص العیر. **کثرہ** یتعسر صبطہ. منجملہ آں قصر است نحو: سمن سم الله الرحمن الرحیم خواند، و البس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعت خود نحو: عصرش ادیل بصرہ فطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادیر الوصول)

فلسا ای مہموز صرف، و مع بذالہم سہ نوع آید: مہموز اغفاء نحو: الأوقۃ مجنون شدن، و مہموز العین سلاۃ گریختن، و مہموز لام نحو: کرفا لله السحاب متفرق گردانید خدا را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثائثا سیراب کردن. (نوادیر الوصول)

فعلل و برائے قول نحو: تردق، و تحمل نحو: ترفع، و جز آں ہم آید. **قد یقصب** ای مجرد بمعنی اونمی باشد نحو: تھیرس بناخرامید. **بطاوع فعلل** نحو: ثعجرہ فاشعمر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرفط رحل منقبض شد. کذا: أي لارم یفید المبالغة و بطاوع فعلل نحو: صمأنته فاصمأ. **یحی** مقصداً اکفهر اسحم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة ایضا** مع موافقة المسحق فی لصیع و الخوص و المعی **افعل**: متصرف باعتبار حروف اصلی. چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، و ایں تقسیم نزد اکثرین است، و بعضے بر دو قسم صحیح و معتل بنانہدہ اند.

و دو حرف یک جنس: چون: صرب و عشر و رحل و جعمر و سفرجل. **ہمزہ بود:** چون: أمر و سأل و قرأ و ضأ و أس وؤل و اصطبل. (رکار الأصول) **حرف علت ست:** چون: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکار الأصول)

و مضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا، فکس ف، و عین ض و لام فکس ض ن، و لام فکس ض ن. و معتل دو نوع است: مفرد و لفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح و یضفسکح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسی کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: در بر یانه، چوں: مد لیکن لازم می آید که سس و ددد و هههه داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: نه از شدت ندرت کالعدمند. (برادر الاصول)

بر سه گونه: زیرا که همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

فکس ف: جمع حروف اشاره با بواب مطروست، و علی حده کردن عبارت از شد و چه شد و جدا افتادن از جماعت است. پس مراد از ن صر حو. لأحد گرفتن، و از ضد صر حو. الالب کم کردن، و از کاف کرم چوں: الأدب فربتگی و ادیب شدن، و از سین سمع حو: دادن، و ستوری دادن، و از فاء فتح حو. لاه فراموش کردن، و همچنین اشارات آینده باید فهمید. (رکاز الاصول، نوادر الاصول)

وعین ص: ف: سس پرسیدن، ک: رافقه مهربان شدن، س: السام سیر بر آمدن، ص: لوار بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ص ن: ف: فقره خواندن، ک: اردنه بد شدن، س: سرهه بیزار شدن، ص: اها عطا، دادن، و از ن کفر: لهذا از ص هم جدا نوشته شد حو: الدعاء فرومایه شدن. (مه) **مثال** معتل ف: که مثل صحیح است در عدم تغییر.

و ضفسکح: { تقدیم واو اشاره به مثال وادیت. } ص: الوعد وعده کردن، ف: الوهب به کردن، س: الوحل ترسیدن ن. الوسمه نیوروشدن، ح: الورم آماسیدن و وجد جدا از صر ضعیف است **بضفسکح** ح: ابیسر قمار باختن ف: البنع وقت میوه چیدن رسیدن، س: الیتم یتیم شدن ن: الیفظ بیدار شدن، ح: الیس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: خوف ترسیدن، ن: القور گفتن، ص: الصوح هلاکت شدن، و از کرم نیز حو. بطول دراز شدن و مصنف فراموش کرده، و یائی س: اصیب پاکیزه شدن، ص: السبع فروختن، ن: بید هلاکت شدن، و ناقص واوی ن: لدعاء خواندن، س: لرعاء خوشنود شدن، ک: رحوة سست شدن، ف: الخو دور کردن، ص: الخو بزانو نشستن، و یائی ص: رمی تیر انداختن، ف: السعی دویدن، س: حشبه ترسیدن، ن: هو ارجل مرد بمنتهائے عقل رسیدن، الکسافه خن کردن بچیز و اراده غیر آں داشتن. (نوادر الاصول)

سونض: توسط واو اشاره با جوف واوی **سس ن** ای اجوف یائی ازین ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود ضنس ک، و مضاعف رباعی که ف و لام اول و عین و لام ثانی، همچنین باشند نحو: زلزل و تذذبذ.

مرکبات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر ک، ادی ضرب س، واد ضرب س، یاس س ح، داو فتح ن ض، رای فتح ض، و با فکس ح، بوا نصر س، شیء ضرب س ک، اوی ض، وای ض، اب نصر ض س، .....
رباعی مجرد رباعی مزید
مهموز فاء ناقص واوی
اجوف فاء ناقص مهموز اللام

مفروق: که ف و لام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الموقایة نگه داشتن. ح: الوی نزدیک شدن. س: اوجی سوده شدن سم ستور. (نوادیر الوصول) **مقرون سض:** [که فاء عین یا عین و لام او حرف علت بود]. س: الصوی گرسنه شدن. ص: اهووی فرو افتادن از بالا. (نوادیر الوصول) **ضنس ک:** ص: الفرر گریختن. ب: المد کشیدن. س: اعض چیزے را بدندان گزیدن. ک: الحجة دوست داشتن. (نوادیر الوصول) **اوب:** ای مهموز ف و اجوف واوی، و اوب بمعنی بازگشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: اوم تشنه شدن، ووس عطاردان، واز سمع کم چون: اود کنز شدن.

اید: ای مهموز فاء اجوف ی کی از ضرب بسیار آمده، چون: انم بیوه شدن، واز سمع کم چون: اید توان شدن. (نوادیر الوصول) **اتو:** بسیار چون: اتو تقصیر کردن، واز ک کم چون: الاموة کنیز شدن. **ادی:** بدال مہمذ مهموز فاء ناقص ی کی، و آب بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چون: الاری کینه ور شدن. **واد:** مثال واوی مهموز اعین بمعنی زنده در گور کردن ص، واز سمع قلیل نحو: و آب غضبناک شدن. **یاس:** مثال ی کی مهموز عین نومید شدن از هر دو باب. **داو:** مهموز عین ناقص واوی بدال مہمذ فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: اسأو غمگین شدن، واز ضرب اقل. **رای:** مهموز عین ناقص ی کی بالفتح دیدن، از فتح. واز ضرب قلیل نحو: الصبی بانگ کردن مرغ. (نوادیر الوصول)

وبا: مثال واوی مهموز اللام مہیا کردن، از فتح، و اوصاءه نیکو شدن، از ک، و اواءه شگافتن شدن گوشت، از سمع، و الوضاء پی سپردن از حسب. (نوادیر الوصول) **بوا:** اجوف واوی مهموز اللام، و بالضم و الفصح بازگشتن، از نصر، و الدواء بیمار شدن، از سمع. **اوی:** مهموز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وای: مهموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **اب:** مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بدون برائے کشتن از نصر، و الایس نالیدن، از ضرب، و الایل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون او غام آید. (نوادیر الوصول)

وَدَّ س، یمَّ س، طَاطَا تَکَاکَا وھوہ تھوہ۔

بدانکہ واورا وفق ضمہ واخست آں خوانند، ویاہ را وفق کسرہ واخست آں، والف را وفق فتحہ واخست آں، و ہر سہ را حرف مد و لین گویند۔ و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، و حذف: انداختن حرف و زیادت، نحو: ^{پس بقول} آئت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ و میان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل.....

وَدَّ مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سجع قلیل۔ مثالی مضاعف بدریا افتدن، از سجع قلیل۔

طَاطَا مضاعف رباعی مجر دو مہموز، صاصا الصائرا رائسہ پرندہ سر فرو آورد۔ (نوادیر الوصول) نکاکا مضاعف رباعی مزید و مہموز پس یا باز آمد۔ وھوہ تھوہ معتل و مضاعف رباعی مجر دو، وھوہ الکس فی صوتہ جزع آواز نمود، و ہمچنین تھوہ مزید۔ ہبہ صاحب سبتہ نیو شد۔ حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود] حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود و نہ بین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند۔ (حار بردی) حرکت دادن: بادغام چوں: مد، و بدون آں نحو: (سہ ۱) انداختن حرف علت نحو: بعد، یا ہمزہ نحو: بکرہ، و حرف صحیح نحو: صت۔ اب بعد، نصہ: آئت، از اجتماع دو ہمزہ ثقیہ بم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد (نوادیر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحر نحو: قل ودع ورس و امسیت و ماء نصہ: قول و بیع و رس و امسیت و ماء۔ (نوادیر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمیر قف قبیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزہ و حرف صحیح یافتہ مے شود۔ پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: ہر یا بعد وضع چوں: و علت کہ داس را بتاہدل نمودہ ادغام کردند (مدہ) تقدیم و تاخیر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: ا ر نصہ، ا ن ر جمع ہر، و قسی نصہ: قووس جمع قوس، بعد نکلش ہر دو و اورا یہ کردہ ادغام کردند، سین وقف را برعایت یاء کسرہ و ادغام برائے دفع ثقل۔ (نوادیر الوصول) بین بین و آں را تسہیل گویند۔ وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند۔ ما قبل ہمزہ آنرا بین بین بعید گویند۔

تخفیف حرف علت است.

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یاء و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد است، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل وخذ و مر شاذ. و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم است، چوں: اُفیس و مقروۃ و خطیۃ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون انفعال .....
 جہت اجتماع جو سین

حرف علت: احتراز است از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح با سکان، چوں: سین، سم، و تحریک مثل بے ادھب ادھب. و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: اُصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ می شود، و کخف چوں: حب، اصلہ: حرخ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یاء مضارع ام: اصلہ: یامہ بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بہ قبل دادند، پس ہمزہ متحرکہ شد و مقتضی تخفیف ساکن نماند، و ثقل در قف از تحقیق ہمزہ بیشتر است، و مراد از اں جانے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند. و یاء س مثل: یقوں مضارع از اوس بمعنی عطا و ادنست، و مراد از اں لفظی کہ در اں ابدال و اعتدل معارض شود؛ زیرا کہ در اں اعلان سازند نہ ابدال، (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

حوار: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود یاء و اگر ضمہ بود واؤ. (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: و آں ہمزہ ساکن نحو: امس یؤم یامدا، کل. اصل آں اؤکل و اؤحد و اؤمر هست، قیاس بدل ہمزہ یواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مرہر دو جائز است. نہ برائے الحاق احتراز است از حنائ و حوائت کہ واؤ و یاء برائے الحاق است. **افیس:** تصغیر افوس، مثل: افیس جمع فاس بمعنی تیر، اصلہ: افیس، ہمزہ رایا، کردہ ادغام کردند، و پختن مقروۃ، اصلہ: مقروۃ، و خطیۃ مصدر بمعنی خطا و اصل خطیۃ بود قاعدہ مند کورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز است از مثل ساء؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد.

غیر مذکور: برابر است کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سلو، یا زائدہ برائے الحاق، نحو: حیائ، یا زائدہ در کلمہ دیگر نحو: داعوا امواہ. **نون انفعال:** احتراز است از نحو: اناصر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون بفعل ساکن انوبصع است اگر حرکت ہمزہ اورادند خلاف وضع لازم آید، و جاء بصر و اطر عند بعضہم. (نوادر الوصول)

روا که بیفتد و حرکتش بما قبل رود چون: سَلَّ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یُرِی لازم شده، و یجیء مَرَاة. و متحرکه
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا ساکنه نحو: ائمة و جاء، و گرنه واو شود نحو: اودم. ابن
مالک مضمومه را با واو بدل کند، و نزد انخس مکسوره بعد مضمومه واو شود. و ساکنه و متحرکه بعد
متحرکه یا ساکنه یاء گردد در موضع .....

روا که بیفتد. و بین بین نکنند تا شبهه ساکنین لازم نیاید. و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند تا واوی و یایی نکرده
باشند، و بهم تخفیف بخذف ایغ است. و کوفین و بعضی بصرین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
چون: رفو در فاء. (رصبی) أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بحد م حاجت.
حاصل بمعنی گفتار، أصله: حیث بر وزن جمع ملحق بآن، همزه را بعد نقل حرکتش یاء افگندند، و حرکت همزه دوم بر واو و یائے
الحاق که بمنزله حرف صحیح است ثقیل باشد.

باعوا مَوَاهِمَ. فروختند ما بهائے خود را، اصل آن. باعوا مَوَاهِمَ، حرکت باوا زائد که در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
کردند. لَمَرَ أصله: لم أرَ، یاء بلم افتاده را شد، پس حرکت همزه دوم بر اء و حرکت همزه اول بهمیم بردند و همزه انداختند.
الحمر و لحمر أصلهما: لَحْمَر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه وصلی بجبت استغنی
انداخت، و هر که برائے عروض معتقد ندانست باقی داشته. (شروح) لَمَرَ و لَمَرِ. ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل متمنع، و در باقی جائز. (شروح)

مَرَاة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بر قبل: چه اصل مَرَاة مَرَاة است. أصله: اء ممة، کسره میم بمنزله ثانی داده
ادغام روند ائمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: حیث، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
دوم بجبت کسره اول یاء شد جاءی گردید، قاعده داغ جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءء و نموده، قاعده داغ جاری کنند.
بعد مضمومه واو: چون: اویب و رأیب، و بنا بر قاعده مذکور اویب باید.

ساکنه و متحرکه. ای اگر همزه ساکنه و متحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، سبب قرب همزه در مخرج واو نشد
بجبت بعد، و نه بین بین که تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چهار صورت است: متحرکه بعد متحرکه قرأ کجعصر، متحرکه بعد
ساکنه قرأ کفمصر، ساکنه بعد متحرکه قرأ کجعصر، ساکنه بعد ساکنه و قرأ کفمصر بوقف. (بوادر لوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گرد و بعد ضمہ واؤ جوازا، کمیر و جوں، انخفش مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: رواست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سُئِلَ بین بین ست، و در ہمزہ بعد الف بین بین قریب ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، چنانکہ در سَأَلَ و سَمِعَ و مُسْتَهْزِئِينَ و رُوُوفٌ و رُوُوسٌ إذا اجتمع أكثر من ہمزتین ای قبل اصول مہموز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتحہ مضمومہ بعد مضمومہ خفف الثانية والرابعة و حقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزہ از دو کلمہ صحیح ست تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر أصلہ: منہ بمعنی کینہ و دشمنی. **خون**: در جوں جمع حوۃ ظرفی از ظرف عطار. **بعکس**: {ای مکورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چوں: سؤل در سئل.} بمقتضای عبارت فارسی بہانے موصدہ اولی ست، و بعضے بصیغہ مضارع خواندہ اند. (بودر انوصول) **قلب متحرکہ**: ای مطلقا در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزہ خلاف ما قبل ہم باشد بوفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: بنام در یلتئم، و میر و جوں دریں قاعدہ داخل است، کذا فی 'النوادر' وغیرہ. **مانند مستهزؤون**: یعنی چنانکہ ہمزہ منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکور بعد ضمہ آید. **بین بین**: قریب مشہور واضح ست، و بعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: و بعید بجهت زوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف نکردند چہ آں بعد نقل حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قب بواؤ یا. جهت التقای ساکنین رواند، و ادغام ہم در الف چہ نر نیست. و سیویہ گفتہ: بعضے بچو ہمزہ را حذف کنند و در یشاء یشا گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزہ اول کلمہ دیگر ہمزہ ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حمس در ما أحسن، و الا باقی مانند، مثل: ما شد و ما اشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در اغاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید: چہ چنانکہ حرکت ہمزہ بما قبش موافق است قریب و بعید یکسان باشد، پس از مشہور و اصل عدول نتوان کرد. و در سَمِعَ و رُوُوفٌ اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دہہ باشند. (رکاز الاصول) **سَمِعَ**: مکورہ بعد فتحہ.

إذا **اجتمع** ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزہ تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشتہ شود اول سوم و پنجم **تحقیق ہر دو**: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقای دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، و آن مختار قراء کوفہ و ابن عامر است. **تخفیف ہر دو**: زیرا کہ جهت اجتماع بدون تکل حرفی اگر چہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اول بطریق افراد، و ثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، و حذف یکے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت و اولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد مکسورہ، و عکس آں بواو، و توسیط الف در مانند آنت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو: **أَلْحَسَنُ عِنْدَكَ وَأَيْمَنُ اللَّهُ.**

اصول معتل

واو مضموم و مکسور در اول کلمه و مضموم در .....
نزد مازنی

بطریق منفردہ یعنی گویا همزه دیگر با او نیست، پس در حاء احد هم دو را بین بین قریب کنی چون: ساء، و در یاء احد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواو مثل: جون، و در حاء اهل در هم دو تسهیل مشهور، و چون قواعد همزه منفردہ معلوم کرده همه امثله و وارده گانه که از اینجا بر می آید باید فهمید، و لا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه**: پس در حاء احد اول را بین بین قریب و دوم را بدل بواو کنی چون: اودم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قدری آیه اول را یا، کنند و ثانی را بین بین، یعنی به دو طریق افراد، یا ثانی را و او ای بطریق اجتماع. (و در موصوف و غیره) **بطرز ساکنه**: ای بوفق حرکت ما قبل در حاء احد بالف، و در اویاء اُمّی بواو، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

متر متفق اند: [این و ما بعدش شرط حذف و قلب هم دو ست.] و اگر متفق نباشد چون: من نفع، احد، یا اولی آخر کلمه نبود، چون: ما بعد احد حذف و قلب جائز نباشد. (رکب لأصوب) **عکس آں**: مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقر، یساک.

بواو، گوئی: من نفع، و احد و یقر و یساک. **مانند آنت** ای چنانکه همزه استفهام بر همزه دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرنند با اجتماع دو همزه نشود، و الف برائے کراهت اجتماع سه بمشکل نوشته نشود. (رکب لأصوب)

حک الحس [چنانکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید.] ساکنین در الف مبدل از همزه و لام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند، تا التباس استفهام به خبر نشود. **بجس الله**: و دو ساکن در آں الف و یاء است، و یساک نزد بهر بیان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا حرکت، و نزد کوفیه جمع بعین ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیره عجی ست، و بست و دو لغت آں از قاموس "در یاب".

وسط رواست که همزه گردد، واحد و تَجَاةٌ شاذ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد و بعد ضمه واو، و ضمه مانند بیض و حیکی کسره شود، و در طوبی و کوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتح علامت مضارع و قبل کسره افتد یفتد، چون: یعد و یضع آه و نحو: عد تنع مضارعه، و جاء یئس و یائس، و فی نحو: یوجل یا جل و یئجل و یئجل. واوے که فائ فعل بود و از فعلش افتاده یفتد چون: عدة. لین فائ افعال که از همزه نبوده اند شود و در تاء مد غم بلغت فصیحه ....

همزه گردد. چون: 'حویه و اشاح و اذور که در اصل و حویه و و شاح و اذور است. احد که دران واو مفتوحه همزه بدل شد: چه اصلش واحد بود. **عده** که دران واو مفتوحه در صدر بتابدل شد: چه اصلش وجاه است. **نساد** زیرا که واو مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، و قلب واو مضموم همزه باید نه تمام. (رکاز الأصول)

بعد کسره: و جو با اگر در یک کلمه باشند، چه لین حرف خفیف است که اعتماد آن بر قوی، موافق ثابت نماید، و مد غم هرگاه مستلکنت در مابعد است خفت آن با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یا. گردد: چون: محاریب جمع محارب، و میران از موران. **بعد ضمه واو**: نحو: قوول مجبوس قوول، و موقی از میق. و **ضمه**: یعنی جمعی که از فعل صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن معنی اگر عینش یاء بود و او نگنند، بل ضمه را کسره گردد و از آن که صفت بمشابهت فعل ثقیل است و واو هم ثقیل. (بوادر الوصول) **حکی** زینکه هر دو دوش خود را در رفتار بجنباند **طوبی و کوسی**: در اصل طیبی و کبسی بود، و قیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختی در جنت دوم اسم زنی زیرک است؛ لهذا یاء واو شد. **بعد**: مثال کسره تحقیقی، اُصه: یو عد. **یضع** مثال کسره تقدیری که بمنسبت حرف حلق فتح شده. **ینس** در ینس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یانس** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل**. ای در مثال واوی از باب عله چهار لغت است اصل یوجل

باجل بقلب واو بالف که اخف است. **سجل** بقلب واو یاء. بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذتر است. (مه) **واوے که**: ای مصدر مکسور الفاء یا فائ فعلة بالكسر باشد. **از فعلش افتاده**: و اگر از فعل نیفتاده نیفتد، چون: واد و وصال. **عده** در اصل و غذی و غذ است بنا بر قولین حرکت واو بعین حذف کردند کسبیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند. از همزه نبود: اصلی یا بدل از ین باشد. **در تاء مد غم**: چون: یتسر اُصه: اُتسر از اُسر بمعنی بستن.

بلغت فصیح: ای ابدال بلغت فصیح واجب است.

چون: اتقند و اتسّر. و اگر دو واو متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چون: أو اصل
 و أول. و او ویاء متحرک نه بعارض بعد فتح لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد و نه در
 حکم آں، و نه فاء کلمه، و قبل مدّه زائده و الف تشنیه و یاء مشدّد و نون تاکید نیفتد، و کلمه بر وزن
 فعّالان و فعلی نباشد، و نه بمعنی کلمه که در ان تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی ....

دو واو متحرک: احتراز است از مثل: ووزی که م دو متحرک نیست **همزه گردد**: برائے تخفیف، چه اجتماع دو واو ثقیل است
 و هنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فیه (رکب الاصول) **أو اصل** جمع و صده در اصل
 و واصل بر وزن فواعل، **اول**: جمع اولی مؤنث اول، اصله: وول بر وزن فعل.

واو ویاء متحرک: نه ساکن، پس در فو و حی و الف نشود: زیرا که فتح ما قبل و او ویاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جز دارند.
 زیرا که اقتران متجانسین او است. **نه بعرض**: برابر است که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوب و حب که در اصل
 حوب و حبّ بود، یا غیر منقول از ان چون: حشو الله و حشني لله. (رکب الاصول) **فتح لازم**: احتراز است از عارض
 چون فوعه. و عروض حرکت کلمه دیگر مثل: فوعه خفائی و در چه حرکت عارضی آنکه گاهی باشد و یا بنقل و غیره حاصل آید
 و فاء همیشه مفتوح است، مگر اینکه گفته شود: و فاء بر وعده عارضی است، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان و او ویاء، علت قلب آنکه هر دو بمنزله دو حرکت است، و حرکت اینها و حرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 و قلبی چه حرکت در یک کلمه ثقیل است، یا آنکه حرف است متحرک بمنزله دو حرف مد است و اجتماع آں گراں باشد، پس الف
 آوردند که حرکت نه پذیرد. و بعضی این و او ویاء را بعد اسکان بدن کنند، و بنا بر آں لازم می آید که در فو و بیع مصدر هم قلب کنند،
 و نه اینجا هم نکنند که علت مشترک است. و جوابش آنکه علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده:
 چه الف مبدل منه ساکن است، کذا فی 'شرح صراح'.

عین ناقص نه باشد: ای آں و او ویاء عین کلمه معتل بلام نیفتد چون: صوی: تا توالی اعلامین لازم نیاید. **نه در حکم آں**: چنانکه نام
 ناقص مکرر باشد، مثل: رعو اصبه. رعوو. **و نه فاء کلمه**: نحو: توسط زیرا که مجرّش سالم مانده.

قبل مدّه زائده: چون: حود و عبور و صوب. **الف تشنیه**: چون: دعوا تا بمفرد متبیس نشود. **نون تاکید**: نحو: حشور
 و حشوب. برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعّالان**: چون: حوالا و حیوان و حدی. زیرا که در معنی اینها اضطراب است، و حرکت
 لفظ بر ال و اں، پس حذف نکنند. **که در ال تعلیل**: چون: عور و صید بمعنی اعور و اصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{ارحوف} و دعا ^{زدع} دعوا ^{ارحوف} دعت دعئا دعون. هر واؤ و یا نیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسره آنرا بجائے ضمه ما قبل بری چوں: قیل و بیع و اختیار و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین باجماع ساکنین کسره یابد اگر ارجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گرنه ضمه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واؤ و یا نیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آن کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغه تعجب.....

چوں اسود و بیض

قال و باع. أصلهما: قول و بیع. هر دو جامع شروط وعت بوده اند. دعوا: تشنیه برائے نبودن شرط تعلیل نشد. دعت. از دعوت، و او الف شده بقرآن ساکن غظی افتاد. دعئا: از دعوت، الف باجماع ساکن تقدیری که تا. ست بیفتاد، و بعضی دعئا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صدد که معروفش معلل نیست. بجائے ضمه: بعد از ضمه واؤ را بمناسبت کسره یاء گردانی، و این نفت افصح است. اگر ارجوف: تا و است کند بر حذف یاء. مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آن مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسره اینجا برائے رعایت باب ست، و آن از و است بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغه معروف مثال ضمه، اصش: قوس که نه یائی ست و نه از باب مکسور العین و در صیغه مجهول ضمه و کسره نیز جائز است و کسره خاص اشهر و افصح. بعن: مثال کسره فاف در یائی، اصش بیع. خفن: مثال کسره فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصنه: حوف. نه لین: احتراز است از بویع و سدد که در اصل تابع و سیود بود. ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، و چوں این معنی خلاف اصطلاح مشهور ست؛ لہذا تفسیرش برداخته. بوزن عروضی: که عبارت است از مقابله سکون بکون و حرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: منعون، بوزن فعول. ملحق: احتراز است از احوال ملحق باحر حقه اگر در آل قلب نمایند احق دریافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل یقوی؛ تا توالی اعلامین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: عور و اسود، چرا که باب افعلا و افعللا چوں اصل است در لون و عیب می فظت صفت آن واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت مانند مضارع محمول برانست. (رکار الأضواء) صیغه تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال دوم بامرش متمسک نشود.

وصیۃ اسم آلہ نبود، و در شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از ان واولش زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آن حرکت اگر فتح بود واؤ ویا الف گردد وچون: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن وقل وقلوا آہ، وبع ویبعا آہ، ومقول ومیبع ویقال ویباع وینخاف آہ، وخف خافا آہ، وأقام إقامۃ واستقام واستقامۃ، ودر مفعول یائی ضمہ منقول را کسرہ گردانند وواؤ مفعول را یاء ودر و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، ودر واوی کم. وایکہ عین مصدر یا جمع و بعد کسرہ باشد.....

وصیۃ اسم آلہ بمعنی آہ باشد چون: مقول و محیط، یا برائے مبالغہ فعل مثل: معول: تا معول با سم ظرف کہ تعیینش بہت زیادت مشابہت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، و تعیین مفعول مشابہ مفعول میگرداند (رکاز لأصوب) بر وزن متعارف: احتراز است از تنبیع بر وزن تصرف بکسر تا، وفتح راہ کہ در ان بہت نبودن وزن متعارف فعل تعیین کنند و تناع گویند. (شروح) زائد مشترک. میان اسم و فعل چون: ہمزہ و تا ویا و نون بخلاف میم کہ مختص با سم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعیین کنند، چون: منقل. الف گردد: زیرا کہ در اصل متحرک بودند و ما قبل آنہا اکون مفتوح شد. فل این تمثیل و قیہ درست شود کہ قل وبع از اقول وبع گویند. (بوادری موصول) مفعول و مبع: نصہما: مقول و مبیوع، در اول حرکت واؤ اول بما قبل داده اند انداختند، و در ثانی بعد نقل ضمہ بمنسبت یاء کسرہ شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد، و واؤ مفعول برائے کسرہ ما قبل یاء شد، و اینہمز نزد انخفش ست، و سیبویہ و ضیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی این وزن قیامی ست، و مشب و میبہ از شوب و بوم نادر. (بوادری موصول) یقال امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ ویا الف گردد افامۃ اصل إقامۃ و ستقامۃ ہقواء و ستقواء، بود چون بعد نقل حرکت واؤ بہر قبش و قلب آن بالف اول یا ثانی را عینی الاختلاف میان انخفش و سیبویہ حذف کردند تا در آخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاہی در اضافت تاء نیرند، چون: إقامۃ الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز لأصوب)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب انخفش گذشت، و ہمین وزن قیامی ست، و مہوب از ہیبت شاذ. مطیوب: و مہبوب و محبوظ و مدیوب و در واوی کم: نحو: مصبوع و مصبوب، زیرا کہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز است از آنکہ در غیر مصدر و جمع بود نحو: عوض و حوالب. بعد کسرہ: احتراز است از دوام و بوار بافتح و دوام و ذو و ر باضمہ.

و در فعل و واحد معلل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:
 قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و او یاء عین فاعل که در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود
 همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
 چون: بوائع و أوائل، و همچنین هر مدۀ زائده بعد آن نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف
 مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. در کلمه .....
 در بیان وزن وزن صوری

و واحد معلل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از حواص مصدر حاور و ضوال جمع طویل.
 قبل الف: احتراز است از عودۀ جمع عود سابع شتر پیر. یا شود بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در آن بمنزله معلل،
 و بجهت ثقل و او بعد کسه که بمنزله خروج از کسه بضمه است. نه در ناقص. احتراز است از رواء جمع ریان، أصه: رومان، قلب
 نکردند؛ تا توانی اعلامین نشود. قیم و قیام. در اصل قوم و قوم مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآست که بودن و او قبل الف شرط
 نیست. دیم و جیاد هر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از حیود بقانون سید، أصه: حواد.
 ریاض: أصه: روص جمع روص، مثال جمیعۀ و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد که در فعلش: احتراز است از عناور
 و صابد که در فعل هم معلل نه شده. همزه گردد: اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.
 الف مفاعل: یعنی لفظی که برین وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. پسین: جهت استیصال دو حرف علت
 که میان آنها فاصل خفیف است در جمیعۀ از جهت طول بنا ثقیل است. (رکار الأصور)
 بواع: أصه: بواع مثال مختلف همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصه: عیال. (موادر الموصور)
 أوائل: أصه: أوائل جمع أول مثال هر دو و او است، و همچنین حیائر جمع حیر مثال هر دو یاء، و در صوویس که وزن مناعل ندارد
 همزه نشد. همچنین: و رائے و جیکه در بواع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۀ زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.
 (رکار الأصور) مدۀ زائده: احتراز است از حدلول و معایش که و او یاء در ال اصلی است.
 و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر ازین باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: صویرب و صویریب.
 قواریر: جمع فارورة بمعنی شیشه و بول مر یض که پیش طیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهدة.
 در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چون مسمی، بخلاف هویرید و رأیت یدی و اصل.

که واو ویا بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است واو یاء شود و یاد ر یا ادغام یابد، و اگر هر دو
ضمه بود کسره گردد نحو: سید و مرمی، و بیگلن یائے دوم از سید جوارا، و از کینونة
و جوبا. و اوے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یدعیان
یدعون، و اعلیٰ اعلیٰ اعلوا، و همچنین اوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
فعلان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه ازاله نمایند
بنقل اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آں واو و قبل کسره ضمه و بعد آں یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
وقفوا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوا و یدعون.....

اولین ساکن : واو اولین متحرک بود فلک واجب باشد نحو : صوب . **غیر مبدل** : احتراز است از صوب و صوبه که تقصیل در آن موجب انتباس بماضی مجهول تصعیل و تنقص است . **واو یاء** شود : از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط ، و عکس نکردند جهت خفت یاء . **بیگن یائے** : برائے قرب او از محل تغییر ای آخر **واو کسبه** : بسبب طول بناء ، اصل آن کسبه بود . **واوے** که : از تخفیف انانقص است . **نه پس ضمہ** : احتراز است از بدعو ؛ چه وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغییر است . **یاء** شود : بسبب وقوع آن در محل تغییر و اشکراه و وقوع بعد کسره و حمل واقع بعد کسره بر آن . **خویدعی** : در اصل ندعو ندعو و ندعوون بود ، واو در ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینص رابع شد ، در اول بعد ابدان بالف مبدل شد ، و در ثلث الف شده از اجتماع ساکنین افتاد ، و در ثانی بحال ماند ، و ہمیں است حال عسی باح که واو در مجرور سوم بود . (نو در صوص) **مچمنین** : ای واو یاء گردد برائے اشکراه و او بعد کسره **دعوا** : در اصل ندعو و اواف اول بقاعدہ مذکور یاء شد و ضمہ بم قبل دادند بعد از از حرکت آن ، و یاء با اجتماع ساکنین افتاد . **نه فتحه** : چه موجب قب لین بالف است نحو : بدعی و یرمی مجهول ، چنانکه گذشت . **ازالہ نمایند** : برائے نقل ضمہ و کسره بر حرف است خصوصاً بشرط مذکور . **حسوا** : ضمہ : حشیو قبل حرف است مضموم کسره است و بعد آن واو ، حرکتش بم قبل دادند بعد از از حرکت ما قبل ، و حرف است با اجتماع ساکنین افتاد . **قروا** : ضمہ : قروو و تقصیل مثل حسوا . **یرمی** : ضمہ : یرمی ضمہ یاء بلا نقل افتاد : چه قبل ضمہ او ، اگر چه کسره است و او بعد آن نیست . (نوادر لوصوب) **یرموی** : اصله . یرموی ، و تقصیل چوں حسوا **بدعو** : ضمہ : بدعو . ضمہ از واو بلا نقل افتاد ؛ زیرا که نه بعد ضمہ و اوست و نه قبل آن کسره . **یدعوی** : ضمہ : یدعوی و ضمہ واوے نقل افتاد .

ورام رامیان رامون، وتدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض کہ طرف متمکن و بعد ضمہ بود بعد کسرہ گردد نحو: تَلَقَّ وَأَذَلَّ، چنانکہ واو ویا بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکہ بر فُعل ست دو واو آخرش یاء ^{بد کہ میگرد} شود و پس کسرہ نحو: دَلَّی بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و ^{تداع} یخنین دو واو آخر بعد واو نحو: مقوی و قد جاء مَعْدِي و مرضی. حرف علت آخر کلمہ اگر چه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده ہمزہ گردد.....

رام: أصله: رامي، ضمیه یاء بلا نقل افتاد: چه قبل آں اگر چه کسرہ است، لیکن واو بعد آں نیست. (بوادر الوصول)
تدعین: أصله: تدعویں، قبل لین مکور ضمہ است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.
ترمیں: أصله: ترمیں، ازاء حرکت بلا نقل شد: زیرا کہ نہ لین مضموم است و نہ قبل ضمہ کسرہ نہ بعد آں واو.
غیر عارض: احتراز است از مثل کھوا احد کہ در اصل کھوا ہمزہ بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نہ در بین آں چوں: قوون جمع قائل، و نہ در طرف اسم مبنی و فعل نحو: هو ویدعو. (رکار الاصول) بعد ضمہ: اصلی نہ بعد سکون یا فتح چوں: دیو و ضی و عصب و وحی و بعد ضمہ عارضی مثل: اوبہ. بعد کسرہ الخ: ای ضمہ ما قبل کسرہ بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکار الاصول) تلق: أصله: تنقی مصدر تفعیل، و ادب جمع دلو، أصله: ادب بعد قاعدہ مذکور یاء از ہر دو بقانون فاص افتاد. حرف تانیث: نحو: فویہ، أصله: فوؤف، ضمہ ما قبل واو ثانی کسرہ شدہ واو بمنسبت آں یاء. فعلان: بضم بین چوں: فویان، أصله: قووان. بر فُعل [بضمین و مشتق بر دو واو.] و در فُعل مصدر ادغام بے ابدال و بابدال ہر دو آمدہ نحو: جئو و عتو، و جئو و عتی. (منہ)

آخرش یاء شود: کہ یکے واو مفرد است دوم واو جمع. پس کسرہ: یعنی ضمہ ما قبل یکسرہ بدل شود. دلی: أصله: دیوؤ، جمع دلو، ہر دو واو یا کردہ ادغام نمودند، و ضم لام یکسرہ بدل شد. مقوی: أصله: مقوؤؤ، واو میانہ را بجہت سکونش و ثقل اجتماع سہ واو فیصل ضعیف قرار دادہ و اخیر را بقاعدہ اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمہ واو اول را کسرہ دادند.

معدی و مرعی: یعنی دو واو را کہ بعد واو نباشند نیز یاء بدل کنند، أصلهما: معدوؤ و مرصوؤ، و قیاس آں معدوؤ و مرصوؤ است. تائے عارض: احتراز است از کلمہ کہ در آں تائے لازم بود چوں: تعاوت و درایۃ. ہمزہ گردد: و جهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزہ فتح آنرا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را ہمزہ کردند، و حذف نمودند: تا محدود مقصور نشود، و اس را بجہت امتناع تحریک مدہ زائده حرکت ندادند. (رکار الاصول)

نحو: کساء و عباءة. فعلی اسمی یائے لامش واو شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
چون: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
یاء شود، و فته یابد و یاء الف گردد چون: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفردش واو سالم بود آن
همزه واو شود نحو: اداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل است، یا قبل حرف تانیث، یا دو
زائد فعلان واو شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و با اتصال ضمیر فاعل و نون
تاکید باز آید.....

کساء: أصده: کساء، و حاء الواو بعد الألف مهملة. عباءة: مثال تائے عارض، عاء نیز گویند، أصده: عباءة
نوع از کلیم. اسمی. نه وصفی که در آن یاء را بحال دارند. واو شود. برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند، از آنکه صفت
ثقیل است، و یاء خفیف و اسم خفیف و واو ثقیل، پس طریق تعادل پے نمودند صددا که صفت است بمعنی زن تشنه.
عکس بود: ای واو نامش یاء شود، بجهت ثقل آن از ضمه و واو، عرووی زن جنت کننده، یعنی در فعلی صفتی یاء بدل نکنند برائے
فرق همزه که این قاعده در اصول مهورز باید. متعادل ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
چنین نبود. جهت استمرار وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل است، و یاء همزه اقرب است از واو. (مسه)
یا الف گردد. برائے تحرک و انفتاح ما قبل. حطانا اصش حصاء جمع حصنه، همزه در میان الف و یاء، در مفاعل افتاد، و در
مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. سوا، جمع شانه همزه در آن اگر چه میان الف و یاء است، لیکن در مفرد، همچنان بود.
همزه واو شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرئی داشتند.

اداوی جمع دوة بمعنی مطهره آب، أصده: ادنو، الف زائد دوة بعد الف مفاعل افتد همزه شد، پس واو را جهت کسره ما قبل یاء
کردند اداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چون در مفرد اولام کلمه سالم است همزه را واو کرده فته دادند، و یائے اخیر جهت
تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا (شرح)

آخر فعل است: چون: فصوص و هو قاضی و صاحب نسیم ای عقل شد، اصل آن قصی و هی. فعلان مانصه چون: رموا
م و تیر انداز. واو شود و تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید جازم. مثل: لم و لا و لام امر و لای نمی و لا شرطیه و غیره
بیفتد. زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفی که مناسب آنست چگونه آید، چون: لم بدع و لم
یرم و لم یحش، و ادع و ارحش (رکاز الأصول) باز آید جهت وقوع آن در محلی که تحرکت آن لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدْعِنَ ولم یَقِ وق. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرّاً بیفتند و بدلش تنوین آید نحو: جوارِی و جوار. از دو یائے آخر مفاعیل رواست که یکے بیفتند و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاری، وطی در بقی و دُعِی بقا و دعا گویند، بنو حارث و بعضے دیگر بجائے واو و یائے ساکن بعد فتحه الف نیز خوانند چوں: تَابَهُ وَاِنَّ هَٰذَا وَاِنَّ ضَارِبَانَ.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمه بهم آیند .....
و آنرا اسم نیز گویند

ادْع اصلش ادعو، واو بامر افتاد. ادْعُوا [واو بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادْعُو اصلش ادعو واو بجہت الحاق واو ضمیر باز آمد بعدہ ضمیر و واو شوار داشتہ ساکن نمودند و با جمع ساکنین انگذند. ادْعُو واو واحد باقی و نون تاکید باز آمد. ادْعُ بضم عین و کسہ آن، اصل اول ادْعُو بضم واو جمع مذکر، و اصل ثانی ادْعُو بکسر واو صیغہ واحد مخاطبہ، واو در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (مہ) لم یَقِ مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، اصلہ: لم یوقی، واو جہت وقوع بعد فتحہ علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یا، بجاز م. وق در اصل و قی بود، واو بمناسبت مضارع و یا، بجزم، و ہمزہ وصل بعدہ حاجت افتادند. مفاعل در حذف رفعاً و جرّاً اثبات بصرأ. یکے بیفتند: نسیأ جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل. جوار و جوارِی خوانند، بعضے صحاری بر وزن خطابا نیز گویند. طی قبیلہ از عرب است. در نفی ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ.] فتحہ غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکار الاصول) بقا و دعا گویند بقبب بکسرہ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحہ یاء و بقبب یاء، بالف، و در رأیت القاصی کہ یاء فتحہ اعرابی دارد و قیم کہ در طرف نیست قلب نکنند. (رکار الاصول)

بعضے دیگر مثل: بی ہدیل و ربید و حنعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا کہ از واو یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. ان هذان اصلهما: ان هدی و ان صارین، و در آیت: (طسہ ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کرده اند، و پچنین در من احب کریمتہ است.

یک جنس: صحیح یا حرف طت یا ہمزہ. بهم آیند: حقیقہ چوں: مد، یا حکمانحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب است، و اگر متحرک است و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم است، چوں: فَرَّ و دَوَاب، مگر در نحو: اِقْتُلْ وَحَيَّ که جائز است، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز است، نحو: اُمْدِدِ الْقَوْمَ، و اگر سکون لازم ممتنع است نحو: مَذْدَنْ، و اگر عارض جائز است بتحریک کسره یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: مُدُّ، ادغام متحرک با ساکن بلا نقل است اگر ما قبل او متحرک است یا مدہ، و گرنہ.....

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (بوادیر الوصول) ادغام نزد کوفیہ از افعال است و نزد بصریان از فاعل دتعم، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف را دتعمہ از یک تخرج خواندن، و تخفیف در آن ظاہر است. **واجب است** اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل. **بسکون وقف:** کہ در حقیقت متحرک است. نہ بعارض: کہ با اتصال کلید دیگر حقیقت یا حکما حادث شود، نحو: مدد قوم. **نیز لازم است:** ای واجب جهت تخفیف و اعتماد حرکت حرف دوم. **و:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض: چہ در اصل و ہر بہو صر و صر بہ است. **دو اب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف است، اصل آن دو اب است. (مہ)

اقتل: ای در باب فاعل کہ عینش تائے فوقانی باشد. **حیی:** ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجہول باشد از مجرد، و همچنین است حال احب و استحب. (بوادیر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز است: در اول بجهت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزہ اجتماع مشین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی معین، و لہذا فایتا، یا ہر دورا کہ ہے کسہ دہند، و در ثانی برائے تحر از تعلیل مین ناقص. (در کار الاصول) **امدد القوم:** [حرکت وال ثانی جهت اجتماع سائین آمدہ.] نظر بہ حرکت عارضی، پس گوئی: مدد القوم بہ حرکات، و جزو وصل بعدم حاجت اقنی، و انفاکات ہم نظر بہ عرض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بہ حرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسره برائے آنکہ در تحرین ساکن اصمت، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہم دو. (شرح) **در حال وقف:** زیر کہ اجتماع سائین در وقف جائز است. **متحرک است:** برائے عدم لزوم اجتماع سائین عینی غیر حده چوں: ہوا، اسلش ہوا، اول را ساکن کردہ و دوم ادغام کردند.

یامدہ: ما قبل آن نحو: حات و حوت، و یائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: دویہ و حویصہ. (بوادیر الوصول)

با نقل نحو: یَمُدُّ. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مده واجب است، و ادغام متحرک جائز
اگر ما قبل او متحرک است یا مده و دوم متحرک و الا نه. شرط ادغام است که اعلال مزاحم نشود،
نحو: ارعوی، و بس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول هائے سکتة و بدل
از همزه و الف و مد غم فيه نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع است در نحو: دَدَنِ
نحو اومی ماضی مجهول
و بیدر مگر تتنزل و تتباعد.....
دل متعاسین زائد است

بـا نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع سکنین عمی غیر حده نشود. **یحد** أصله: یحد، حرکت وال اوس بما قبل واوه اوس را در ثانی اوغام کردند. **غیر مده:** احتراز است از هـ فـ و م سـ (سفرة ۲۴۶) و هـ می ۵۰۰ (برهم ۱۸). **واجبست.** بسبب وجود علت اوغام وقت تصرف، و سکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: سـ و دانه تـ (عربان ۴۱) و و...
نـ خـ (مصنف ۳). **چازر:** نه واجب، اول بجبت اجتماع مثلین، وثانی بجبت عروض آں باوجود زیادت تصرف که اسکانست. (درکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: **یا مدہ:** ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دھر و ثوب بشیر. **والانہ:** ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مفتقر، برابرست کہ ما قبل نہ متحرک بودن لین، چوں: قرء مالت، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکار الأوصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی:** أصلہ: ارعوا، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتبس در فعل و شبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظاً ہم نتوان کرد، و نیز التبس آں در مضارع و غیرہ رفع مے شود. (رکار الأوصول) **با تحرک اول:** [تا التبس بساکن مدغم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلب ملق بمطمر. (رکار الأوصول)

نحو سب: کہ ادغامش موجب مبن بہ 'سب' است۔ ہائے سکتہ: کہ در آخر کلمہ بوقف و وصل آید نحو: عدویہ ہند؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد۔ الف: نحو: قور مجھوں قاور۔ مدغم فیہ: چوں: حب: چہ ادغام دو حرف در یکے یا فلک ادغام اول لازم آید۔ برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: ہر دم ملحق بمعفر۔

دردن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی۔ **مگر تترن:** ای حائیکہ اول علامت مضارع و دووم تائے تفعل و تفاعل یوو۔

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزه مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
نحو فتحرک و فتباعد کہ بین تعیل باشد

بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزه وہاء والف را، و میانش مر عین وحاء را، و ادناش مر غین وحاء را. مخرج قاف اقشائے زبان ست و محاذی آل از حنک اعلیٰ، و کاف مقارن آل، و جیم وشین ویاہ وسط زبان و محاذی آل از حنک اعلیٰ، و ضاد اول یکے از دو حاکم زبان مقابل مبہر کنہ ....

یا مدہ: نحو: قالوا نسروا قلوبنا بعد، و از انست لانساحو در قراءتے. در دو ہمزه: ای متمتع است نزد جمہور بجهت حصول زیادت ثقل در یک کلمہ چون: قرأ، مثل: قمطر، و در دو کلمہ چون: ملأ، ہاء. (ر کز لأصوب) مخرج: بدانکہ مخارج حروف تقریباً نزدہ است، و تحقیقاً ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. و طریق معرفت آنکہ حرف را ساکن خوانی و ما قبل آن ہمزه وصل آری، چنانکہ آواز فتنی شود ہمان مخرجست، و جہات مخرج ہمگی چارست. (ر کز لأصوب)

صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و اصاق و ففاح و غیر آن. ہفت حرف ست. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجماعی تقریبی، و حلق با سہار تقسیم سہ حصہ دارد. (و در لأصوب) اقشاش: ای منتشیش بہ نسبت و بین و شفتین.

مر ہمزه: یعنی بہ ترتیب ذکر ی بنجے کہ ہمزه مقدم بر ہاء ست وہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں حظ باید داشت، و ایں از سیبویہ منقولست، و نزد بعضی ہمزه بعد ہاء ست، و نزد بعضی ہاء بعد الف، و انفس مخرج ہاء والف را یکے گفتہ، و ابن جنی بر ایں ایراد نمودہ کہ درین صورت لازم می آید کہ الف دم تحرک بہاء منقلب گردد نہ ہمزه، و از ضیل منقول ست کہ الف ویاہ وواو ہوائی ست پنج مخرجے ندرد. (ر صی و غیرہ) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ می شود، و از کلام بعضی عکس آن ظاہر و تشریح و تصریح آن کردہ. مر غین: و نزد مکی بن ابی طالب حاء مقدم بر غین ست.

اقشائے زبان: ای اوس زبان کہ متصل بخلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف کہ مجموع دو امر است و قدرت بجانب فم ست. محاذی آل: ای مجموع الامرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ مخرج این حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حاکم: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ بر ایں دلالت دارد، و بعضی مختص بجانب راست، و ضیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، کذا فی 'الارشاف'، و حاقہ طرف ست کہ اوش مبدا آن کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچہ بر زبان اتصال دارد، کذا فی 'شرح الأصوب'.

بااضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء ^{بالتکسر جمع صیرم دندان} مقارن آں، ونون مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان و اصل و دوشنیہ علیا، وصاد و زا و سین طرف زبان و طرف دوشنیہ سفلی، وطاء و ذال و تاء طرف زبان و طرف دوشنیہ علیا، وفاء باطن لب زیرین و طرف دوشنیہ بالا، وباء و میم و واو و مائین و ولب.

اسفل آں: ای اسفل کے اردو حلق زبان. **تا آخر:** ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد. **محاذی آں:** آں مقام بالائے دندان صاحب و ناب و رباعی و مٹی باشد. بدانکہ چهار دندان پیشین و بالاد و پانچمین ثنایا ہستند، و چہر دندان بعد از ان دو پہلو ثنایاے سین و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواصع گویند. و چہار بعد از ان ہمیں طور ایاب ست، و کواسر ہم نام وارد، باقی بست اضراس چار از ان صوحت، و دو از ان طواصع، و چارہ احد کہ دندان عقیقش گویند، و بعضے کسان راء احد بر نیاید، و دندانیش ہمگی بست و ہشت باشد. (شرح الاصول)

مقارن: ای مقارن مخرج نام از حلق و حنک. **نون مقارن:** و سیبویہ گفتہ: مخرج نون میں طرف زبان و در میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، و ہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا فی شرح الاصول، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را برابر راء مقدم کردہ.

و خیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حلق و حنک و خیشوم. **طاء و تاء و وال:** ای حروف را ذوقیہ نامند، چہ از طرف زبان بر می آید، و ذوق بمعنی طرف آست، و ظلیل لام وراء و نون را ذوقیہ نامیدہ است. (شرح الاصول)

زاء: ای حروف را زای و زاء و زری گویند. (الارتشاف)

طرف دوشنیہ: ای بالائے آں، و ز محشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست: چہر کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، و رضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف" گفتہ: ثلاثھا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی. (منہ)

دوشنیہ علیا: [از اصول معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکرده]. پنچمین ست در "ارتشاف"، و ایں حروف تہجدہ کانہ را سانیہ گویند: زیرا کہ از زبان بر آید اگر چہ شرکت دیگرے باشد

مائین و ولب: و اطباق در یاء و میم ضرور ست، ای لب ببی چسپد، نہ در واو، و پیشتر گذشت کہ ظلیل واو را ہوائی گوید و مخرجے قرار ندہد، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واو از باء و میم علی حدہ است. (شرح الاصول و الارتشاف)

و مرخیثوم را و خلیست در میم. مخرج نون خفی خیسثوم ست.

مجموعہ حرفیست کہ دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ^{از عیس بمعنی آواز} ستشحتک **خصفه**. شدیدہ: حرفی ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش ^{از عیس بمعنی آواز} خوانی أجدک قطبت. رخوہ: خلاف آں. متوسطہ: ما بین ہر دو و لم یرو عنا. مطبقة: آنکہ زبان را .....

و خلیست: زیرا کہ فی الحمة غنہ دارد، و ایں چار حرف شفوئہ نامیدہ شود کہ از سب بر می آید. **نون خفی:** ای آنکہ سوائے غنہ و ایں باشد، چوں: عدک و مسک، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: صرس ست سیبویہ بین کردہ کہ ہاں مخرج نون متحرک ست، کد فی الار تشاف، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفہ است چوں ہمہ بین بین و الف امالہ، لیکن مخرجش از اصول بود، لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرده، بخلاف حروف متفہ دیگر کہ خارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. **مجموعہ:** از جسر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از ان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب جہس نفس است، و مثالش صل قو رصل بد عرا حد مصعب دادہ اند، کد فی شرح الاصول و الخارردي، و مصنف مجموعہ ایں حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجموعہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. **خصفه** نام زنی ست، و 'ستشحت'، حاج خواہد کرد، و ریں منہ ایں زن، کد فی الخارردي. **کہ صوتش:** و دراز نکرده اگرچہ امتداد آں خوانی بجهت شدت لزوم مخرج خود **احدک قطبت** می یابم ترا کہ ترش رو شدہ، ای مجموعہ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

مسطہ: بدانکہ حروف متوسطہ برد بعضی پنج اند چوں: ن، عسر، و حوہ شانزدہ، و ریں اتفاق اکثر ست، و نزد بعضی حروف متوسطہ ہشت و حوہ میزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ رائج و حوہ بطش و متوسطہ را بکل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. **ما بین ہر دو:** ای میان شدیدہ و حوہ پس در ان انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. **لم یرو عنا:** چرای ترسند مرا، ای متوسطہ مجموعہ ایں حروف است. **مطبقة:** گفتن آں مجاز ست: زیرا کہ مصدور حقیقت زبان و حنک ست، پس مرا و از ان مصدق عمدہ باشد از مشرک مشترک فہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند **صسططض**. و **منفتحة**: غیر آں. **مستعلبة**: آنچه زبان را بحنک بر دارد **صسططض** خفق. **منخفضة**: جز آں. حروف **الدلاقة**: که هر رباعی و خماسی ازان حرف وقت تلفظ دارد مر بنفل، **مصممة**: مقابل آں. حروف **القلقلة**: که درو باشدت **ضغظ** بود قد طبع. حروف **الصفیر**: مایشبه **الصفیر** ص زس. راء حرف **مکرر** است و لام **منحرف**.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی است .....

منفتحة: یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلیٰ نچسپند، بکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطفة است.

زبان را: اطبق زبان بحنک شود یا نشود، پس **مستعلبة** از مطفة عام است. **محفصة**: زبان بحنک برندارد و بر زبان پست ماند، و مسند هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعلبة است. (رکار الأصبور) **الدلاقة** ای مشابه آواز طیور باشد زیرا که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صفیر ظاهر میگردد. (نص می)

حرف دارد: زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسوالت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک از این حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی ازان بود یا عجز است یا شاذ چون: عسجد و هدفه و رهفة و عسفسوس. (حارر دی) **مر مثل** حکم کن بغنیمت، "مثل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف است. **مصممة** مصممة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل است مصممة نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع است. و وجه اول برائے تسمیه خوب است: زیرا که مقابل حروف دلالة افتاده. (ر صی) **القلقلة** ولفقة هم گویند، خلیل گفته: قلقة شدت آواز است، ولفقة صیاح بندی: چینی مار نا.

باشدت ضغظ: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مجبوره شدیده اند و جبروم را بند میکنند، و شدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (حارر دی) **فد طح** طح زدن چیزے دست، چون: صل و غیره، ای بیخ حروف هلقه است نزد جمبور، و بعض عوض بآن موحد تائے فوقانیة گفته اند، و سیبویه هم در متعقده ذکر کرده. (لار تشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پرست گویا دوبار گفته می شود، این تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصبور)

لام منحرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه**: چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام است شروع نمود **بقلب اول**: ای قیاس بهمین است: زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال بسوئے ثانی، پس قلب هم بآن مناسب شد: تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطد ووتد. وحرف
حلقی در حرف حلقی کہ از ان ادخل ست مد غم نشود مگر حاء در عین وباء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذ
باحتوداً واذبحاذہ، و مگر خاء در غین. وادغام ضوی مشقّر در متقارب، وصفیریہ در
غیرش، و تاء در استفعال، والف و ہمزہ ممتنع ست. صحیح ست .....

در متقارب

تا سیم باقی ماند

مگر بعارض: کہ مانع از قیس بود، و آن دو چیز ست، یک: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا
کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سدد، نصه، سبود، دوم: بودن حروف بر صفتی کہ ابقائے آن نزد عرب ضرور باشد
چوں: سمع نصه: سسمع کہ ابقائے صغیر سین ضرور بود. (ر صی و غیرہ) **مگر حاء:** مد غم میشود با آنکہ اوخل بہتند.
وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند با وذا ملتبس شود، و دریافت نمود
کہ ترکیب از دو دواں ست یا از طء و دواں و تاء و دواں. **مد غم نشود:** زیرا کہ حرف اوخل ثقیل تر ست، از ادغام دواں ثقل زیادہ
خواہد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو:** یعنی اگر چہ قیس آل بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اوں
نمودند، زیرا کہ حاء از مین و ہمزہ خفیف ست، و اینجا خفت مطلوب **اذبحاذہ** نصه: دبح عود ذبح کن، بزغلاکیت سالہ را.
مگر خاء در غین: اگر چہ خاء، اخرج و غین اوخل ست، و وجش آنکہ مخرج اینسا مثل بطرف دہن ست، پس گویا ہمزہ بحرف فم
شدند؛ لہذا ادغام ہر یکے ہدیگر روا شد نحو: اسخ عنمی و ابلع حلیلی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمثل کہ آن صحیح ست] در متقارب ممتنع ست: تا صفتی و فضیلتی کہ دارند از دست نزو و آل صفت و رضاد
استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واو و یاء. لیکن، و در میم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تقش و تافیف، و آن آوازیست کہ از
دہن بتلفظ فارہ بر آید، و در را، تکرار، کد فی السطمی اگر گوئی: در سید ادغام واو در یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از
حروف صوی مشعر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واو و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلان ست، نمی
بنی کہ واو را یاء میکنند اوں باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعدہ
و جواب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمثلین ست نہ متقاربین، کد فی السطمی.

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در متمثل و مقارب چوں طء و دواں ممتنع است، زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم
لے سکون ست، یا اجتماع ساکنین عسی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصبو) **والف:** در متمثل و مقارب برائے انتناع
تحرک و زوال استطاعت. **صحیح ست:** چوں از بیان اجماع فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وحاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ووال وزال وطاء وشاء، وہر شش در صاد وزاوسین، ودر میان ہر سہ۔ وتائے افعال بعد حروف مطبقہ طاء گردود، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال وزال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وزال جائز بقلب آں .....
 الی تائے افعال
 نحو دال در ادغام

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل صحتی] چوں: اُحجہ حرامیا وارفع حائق، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ اوصل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحاء: اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در احمود وادحاده گذشت. وجیم در شین: بقلب اول ثانی چوں: حرج شینا، وقلب ثانی بول ہم منقول ست۔ وباء در میم: نحو: اصرب ما کرا، ویعذب فی النار. نین وحاء: ای معجمتیں ہر یکے بدیگر، نحو: اذبح حبیبی واسبح عیبی۔ قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ۵۰ ۵۰ ۵۰ (بر سلاب ۲۰) وذلک قاف، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف صحتی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء وظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں۔

در صاد: چوں: سکت صاح وسکت رید وسکت سمیر۔ ہر سہ: ای ہر یکے بدیگرے نحو: برر صاح ور کر سناہ۔ طاء گردود: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائدہ است تغیرش از اصلی اویں، وتاء بحال ہم نمائند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ درال مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردود. (شرح الأصول) بقلب طاء: چوں: اصفی در اصطفی، واصرب در اضطرب ادغام طاء۔ وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صغیر صاد واستطانت ضاد از دست نہ رود۔ بقلب طاء بآں: چوں: اطلہ در اطمم، وایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی بول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است۔ وبعکس: ای قلب معجمہ بمحملہ نحو: اطمم، وآں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل۔

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہمو سہ است، ووال مہملہ مجبورہ، وزاء وزال رخواہ مجبورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ ممش دال ست وموافق زوا وزال در صفت جسر۔ (شرح الأصول) وزال جائز: برائے تقارب در مخرج وبتشاکک در صفت۔

بقلب آں بدال: ای همان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در ادتکر۔

بدال و بعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا کہ تاء شود یا عکس بود فالادغام، واسمع واشبه شاذ. و قبل ثاء و زاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا کہ بما بعد بدل شود فیدغم نحو: **خَصَمَ و خَصَمَ**. و يتبعهما **يَخَصِمُ و خَصِمَ** فتحا و کسرا، و جاء أيضا **مُخَصِمٌ بضم الخاء** لضم الميم، والمصدر **خَصَامٌ خَصَامٌ**.....

بعکس ای، ال مہملہ بزال بدل میشود حیو. ادک، و آن خلاف قیاس است. **وزای** ہم. ای ادغام زاء در دال ہم جائز است. برائے تقارب در مخرق و تشارک در جہ. **بقلب دال**: نحو: ر کہ در اصل دس بود، و عدم ادغام ففتح است. زاء را بادل بدل نکنند اگر چه قیاس است: تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح لأصوب گفتہ اند: در ادغام دو شدو ذاست یکے: ادغام حرف صغیر در غیر، دوم. قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفتہ اند: در ان تردد است: چه ظاہر از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنست کہ حرف صغیر در ان منقلب نگردد، تا صغیر باقی ماند، نہ اینکہ انقلاب ہم نہ پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے فعل کہ بعد ثاء افتد، یعنی فاکمہ ثاء باشد جائز است کہ ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بتاء، پس در ثاء بمعنی قصاص گرفت ثاء و تاء ہم دو جائز است، و سیہویہ عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن است، لیکن ز مخشری واجب گفتہ. (شرح لأصوب) **فالادغام** ای ادغام احسن است یا واجب است **اسمع** کہ بجہت قرب مخرق و شریکت، رہس ادغام کردہ اند: زیرا کہ در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف صوبی مشعر در وثائی باوس، رہم دو شدہ است، و منع جائز نیست، و عدم ادغام افعی است. (شرح لأصوب) زاء: معجم چون: اعترس. **دال**: مہملہ چون: اهداء.

ذال معجم چون: عذر. **شین**: معجم چون: انتشار. **ضاد** معجم چون: اعتقاد. **ظا**: معجم چون: تنصاع. **رواکہ**: بدانکہ تائے فوقانیہ و نیم در نحو: افتتال و احتجاج نیز ہمیں حکم وارد، و اول را مصنف در شرح بحث مضاعف گفتہ، و ثانی در صوب ہم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشارکت در بودن اینسا از سان. **نحو خَصَم** أضمة. احتصم. حرکت تا، بما قبل و ادند تا، را بصاد بدل کردہ در صاد دغام نمودند، و ہمزہ وصل برائے عدم حاجت انداختند حصمہ شد، و گاہے فی ین کلمہ را سرہ دہند، تا مشابہ بماضی تعین نشود. **حصم** و بعضی ہمزہ ہم باقی دارند **يَخَصِمُ**: بکسر فو حین برائے اشباع.

سعیسا ای ہم را کہ یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیز است از باب تعیل. **فتحاً و کسراً** پس مضارع و امر مفعول افعاء تابع ماضی مفعول بعد است، و مکسور تابع مکسور، و گاہے بہتاجبت کسرة فاعلامت مضارع ہم کہ ہ یابد. **محصم** اسم فی عل آنکہ بفتح و کسرة فی، چون ماضی و مضارع آمدہ است بضم خا ہم آید باتباع میم. **بضم الخاء** بضم الميم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ در علامت مضارع روا شدہ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کہ در و نہ میم. (در کار لأصوب)

اِخْصَامِ اِخْصَامِ، واثبات الهمزة طریق **صعیف شاذ**، و **بمچنین** تائے تفاعل و تفاعل
 باجتلاب همزه وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: **اطهر و اناقل**، و ادغام لام ال در حروف
 مذکوره و در تاء و نون و راء واجب است، و لام ساکن در لازم و در بوقای جائز، و نون ساکن ....
 و همچنین در لام   و ادغام   و همچنین تون

اِخْصَامِ، باقیائے همزه در صورت فتح. **اِخْصَامِ** باقیائے همزه در صورت کسره. **شاذ**: برائے نقل حرکت تا بعد. و **بمچنین**: ای اگر قبل حروف مذکوره افتد بمابعد بدل شود و در ال ادغام یابد. **باجتلاب همزه**: ای لیکن اینجا احتیاج باوردن همزه وصل شود تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر و ماضی**: نه در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست. **اطهر و اناقل**: هر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطهر و تناقل بود؛ تا را بمابعد بدل کرده ادغام نمودند همزه آوردند. **واجب است**: بجهت تقارب در مخرج که طرف لسان است باوجود سکون لام و کثرت دخول آن برینما، و بودن آن مثل جزو کلمه تا آنکه وقف کردن جائز نبود، و ضاد معجمه و شین منقوطه اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالات است بسبب رخاوت آن تا آنکه متصل مخرج لام شده، و بمچنین در شین تقش که سبب استطالات است: بهذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در غیر نون ادغام روایت کرده. (شرح الأصول، رکار الأصول) **لام ساکن**: زیرا که لام و راء بمخرج او مقارن هستند، و میم در غنه شریک و او، و میم از یک مخرج و هم مد آن بمزجه غنه آنست، و یا اخت و او است و مد هم دارد.

لازم: ای واجب است برائے شدت تقارب هر دو در مخرج نحو: **الصلوة** (الصلاة) با ادغام لام در را اگر چه از حروف صوی مشعر است، لیکن چون لام را از جنس او کرده اند صفت تکرارش زائل نشود متعین آنست که حروف مذکوره از جنس غیر گردیده مدغم شود؛ و لهذا ادغام را بقب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکه سیبویه عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفته، و رضی گوید: در قرآن واجب است و در غیر آں احسن، کذا فی 'شرح الأصول'، گوئیم: شاید وجه وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، و کلام سیبویه هم بدان موافق میتواند شد؛ چه جائز است که در غیر قرآن حکم جواز را اراده کرده باشد.

در بوقای جائز: چون: هل ناتی وهل دُعیت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و صاء و زاء و سین حسن است، و رتبه اش از ادغام در راء مهمل کمتر؛ زیرا که ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد از ایں رتبه ظاء و ذال معجمتین و تائے مشد است، چرا که تعلق بطرف ثایا دارند و لام نمیدارد، پس از اں رتبه ضاد و شین معجمتین است؛ چه تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضی) **نون ساکن**: بدانکه ایں نون رائج حالست: اگر ما قبل یائے موحده آید میم شود چون: عسر، و قبل حروف یر مبنون بمابعد بدل شده مدغم گردد، و غنه در حروف یومس باقی ماند، نه در لام و راء، و در یکت کلمه چون: دبی و قنوا ادغام نشود، و در امحی و اهر جمع ادغام و اظهار جائز است، و قبل حروف صق اظهار واجب، و راء ایں هم نون باخفا خوانده شود.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبْلِهْ
 و دوم را در انْطَلَقْ وَلَمْ يَلْدَهْ ^{چون و بی} وَرَدٌ وَلَمْ يَرُدْ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
 برائے وجے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و ہم، و اختیار ضمہ در واؤ
 ضمیر و جمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، و جواز ش در جائیکہ بعد .....
 ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول الخ. یا نون خفیفہ: چون "لا تھین الفقیر، أصلہ: لا تھین، نون خفیفہ
 با اجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. لَمْ أُبْلِهْ ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصلہ: اُبْلِی، یاء، بلم افتاد لم اُبْلِی شد،
 بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم اُبْلِ شد، پس
 ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. در انْطَلَقْ بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در مردو، اصل آن انْطَلَقْ لم
 یلد بود، صق وید را بکثرت تشبیہ دادند تحقیق ساکن الاوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دو ساکن ہم آمدند،
 ثانی را فتحہ دادند باتباع فتوح طاء و یاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازاں ہم تغلیط.
 ورد ولم یرد و وال اول را بقتل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند و وال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند،
 در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت می شد. (شرح الاصول)
 ازاں نبود: زیرا کہ جرور اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس و فتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.
 برائے وجے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ ایوم زیرا کہ اصل آن مد بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحقیقش
 کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم متقاضی آنست. و میم جمع: چون: ضرتہم و صرتکم، زیرا کہ اصل تم
 و کہ نحو و کمو بود، حذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: صرتہ الیوم.
 علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، در اں بنظر اصل ضمہ جائز ست و باتباع
 میم کسرہ مشہور تر ست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آن حذف شدہ، و کسرہ ہم جائز
 ست برائے اصل بودنش دریں باب. واؤ ضمیر: واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: نو اسعصا کسرہ مختار ست و ضمہ ہم جائز.
 اخشوا الله: أصلہ: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتوح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بسکون دیگر پیوست مضموم
 شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واؤ جمع است، أصلہ: مصطفیوں، یاء الف شدہ افتاد،
 و مصطفیوں بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آن نحو: **قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِيْ**، نه **قَالَتْ اَرْمُوا** ^{نقل باشد تقدیری} و **اِنْ اَمَرُوْا وَاِنْ الْحُكْمُ**، و جوب فتحه در نون "مِنْ" باللام تعریف، و در نحو: **رُدْهَا**، و ضمه در نحو: **رُدْ**، و اختیار فتحه در **هَآلَمْ** ^{آل عمره: ۲۰۱} و جواز فتحه و ضمه در نحو: **رَد** و لم یرد چون ساکن دوم متحرک ^{اصه اردده} شود با اتصال ضمیر فاعل، و نون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: **قُولَا وَقُولَنَّ**،

در کلمه آن ای در کلمه ساکن دوم، یعنی ساکن دوم و ضمه اصلی در یکت کلمه باشد. **فالت اخرج** پس اینجا ساکن دوم که خاسته ضمه لفظی را در یکت کلمه است، بنادر تانے قالت کسره بر صل و ضمه برائے مطابقت را جائز.

فالت اعوي پس اینجا کسره تا با اعتبار اصل و ضم بمطابقت ضم اصلی را درست باشد چه اصل آن عرویی، بود و او بعد نقل حرکتش بماقبل از اجتماع ساکنین افتاد.

فالت ارموا ای در یں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست و کسره لازم زیرا که در اول ضمه اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه رمو در اصل ارموا بود، ضمه یاء بماقبل برده اند، و در مثال ثانی ضمه بمبتعت مجزیه است، در مثال ثالث اگر چه ضمه یاء اصلی لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا که نام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی شرح الاصول.

در نون من الخ چون: من لله؛ زیرا که استعمال "من" باللام کثیر است، و کثرت مقتضی تخفیف، لهذا فتحه دادند که در کسره اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا ای جائز به بعد مضاعف یاء واقع شود، اصسه: ردد، هر گاه دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ با کسره دادند، مصنف در اصول گفت: ضم و کسره آن بهم حکایت کرده، و رضی اتفاق عرب بر فتح نقل نموده.

در نحو رُدْ ای در ساکن دوم که در مضاعف ست و بعد آن ضمیر نائب **اختیار فتحه**؛ بقراءت وصل؛ چه در یں صورت میانه میم و لام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه دادند؛ زیرا که اگر مکسور کنند و کسره بهم آیند و میان آن یاء باشد و تقسیم در لفظ الله حاصل نگردد، و انقش کسره هم تجویز کرده. (شرح الاصول)

نحو رَدْ ای در مضاعف مضموم العین که ضمیر یا ساکن دیگر بدال نه پیوسته، فتحه بجبته تخفیف و ضمه بمطابقت مین درست است، و کسره هم بنا بر اصل این باب جائز. **ساکن اول**؛ زیرا که اجتماع ساکنین لفظا و تقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل و نون تاکید بهر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یکت کلمه.

قُولَا وَقُولَنَّ اصل آن بدون نون نقل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (مسه)

نَرَمَتًا وَقُلِ الْحَقُّ وَفَلِحَ الْحَمَرُ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ.
 مہتہ برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین غلط

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیہ وجوہ: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند باجواز روم حرکت و اشام ضمہ، .....

نہ رمتا ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد، چه اگر چه ساکن غائی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمہ کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل شدہ، بکہ تائے تانیث پیوستہ، و آن کلمہ جداگانہ است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیر باقی ماند، و در وقت رویہ رمتا ہم آمدہ، قل الحق یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید: زیرا کہ حرکت لام 'قل' با اتصال لام تعریف عارض شدہ، و آن کلمہ دیگر ست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمرة حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہر گاہ بلام تعریف پیوند و آن لام بر کلمہ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ با اجتماع ساکن بیفتند نحو: فی الاحمر، و اگر ساکن غیر مدہ ہاں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الاحمر، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برود ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند و غیر مدہ را ساکن کنند نحو: فی لحمرة ومن لحمرة، و اکثر آنکہ مدہ باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمرة، پس اصل فلحمر ومن لحمرة فی الاحمر ومن لحمرة بود. ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نمودہ و آن بہتر نیست، و تفصیح در 'جار سردی' ست. دریں حال، برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفہ وجوہ مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاں شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: ہدا رید و رید، و این وجہ در وقف الفصح و بالغ ست از روم و اشام. روم حرکت: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتوحہ جائز دارند: زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در 'ارتشاف' گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشام ضمہ: [و بعضی در حالات تلاش تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و رید سکون دال گویند.] ای وقف با شام ہم جائز ست و جز در ضمہ نباشد، و اشام آنست کہ شکم بعد حذف ضمہ ہر دو لب ہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرور، و این الفصح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفہ بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "إذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جاء الرَّحْمَتُ.

مطلقاً مرفوع ہوا منصوب بالف و مجرور بباء چون: ہذا رید و رأیت رید، و مررت رید۔ در **منصوب**: بفتح فقط، نحو: رأیت ریداً، خلاف مسلمات کہ منصوب بفتح نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکہ در وقف باء شود، پس در رأیت صارۃ تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بتا و احتیاج کہ تائے آن ہاء نمی شود.

و این **الفصح** است: [زیرا کہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفت: لغت قویست از یمن کہ فصیح نیستند. **وقف عصا** یعنی مقصور برابر است کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف است، سیبویہ گفتہ: کہ در نصب بدل از تنوین است و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مبرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دل کل ہر یک در "شرح الأصول" است **کسرہ بیفتد** زیرا کہ مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اصرس بضم باء اصرس ہوا، و در صرس بکسر باء اصرس گفتہ شود، و اینجا گرچہ مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ ہوا و بعد کسرہ بباء بدل کند، و سیبویہ جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منہ)

فتح الف گردد: بالاتفاق: زیرا کہ مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿...﴾ (یعنی ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون 'ادن' ای در وقف الف گردد: زیرا کہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در حارر دی گفتہ: زیرا کہ صورت او صورت منصوب منون است، و فائدہ این دو نقل آنکہ در رسم خط آں اختلاف است بعضی بنون و بعضی بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذہب جمہور و ابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" استنم گوید: بر رای کسی کہ بالف نوید الف شود، و مازنی بر نون وقف کند: زیرا کہ حرف ست مثل: لی و ان، و مبرد ہر دو تجویز کردہ.

اسمیہ: ای در وقف باء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آں و تائے فعل، چون: صرست، و عکس نکردند: زیرا کہ اگر صرہ گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صرحۃ و رحمة و صارۃ ہاء گردد. (شرح الأصول، ح، ہوا در الأصول) نہ در نحو ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و ہمچنین تائے جمع مؤنث: زیرا کہ مقابل نون جمع مذکر است، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، و از غیر ہمزہ جز فتح، نہ در نحو: **هذا جَبْرٌ وَمِنْ قُفْلٍ**. و قلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، و تشدید آخری کہ متحرک ست و بعد متحرک و صحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و "أَنَّ" و ولغت "أَنَا" الف افزائند، و قَلَّ مَهْ وَأَثَّ. لازم ست ہائے سکتہ در قی ..

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: **هذا جزءٌ** و رأیت **جزءٌ** و مررت **جزءٌ**.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چوں: **بوء**، نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر ہمزہ**: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن جُثْ و ذُلْ کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حجر و من فصل نقل ضمہ و کسرہ ہم نکنند، و حرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: **بذار ذءٌ و من النطی، و بعضی ہدا ردی و من النطو** باتباع خوانند. **ساکن ست**: ما قبل ہمزہ، چوں: **هذا جزو و رأیت جزاً و مررت بحری بسکون اوسط**. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: **هذا کسوء و رأیت کلا و مررت بکلی** بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: **اکموء بر وزن افلس جمع کما، و ہمزہ آں در ہر سہ حالت واو شود. آخری**: ای حرف آخر چوں: **جعفر. کہ متحرک ست**: نہ ساکن، پس در اصرب و صربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک**: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، و ایں از مثل: **بکر احتراز ست**.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاصی خارج شد. نہ ہمزہ: بدیں قید کلا خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است و تشدید آں ا ثقل. **در آن**: ای در "أَنْ" بفتح ہمزہ و نون، یا بسکون نون، و آن بعد ہمزہ و فتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزائند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مہ**. ای قلیل ست بدل کردن الف مائے اسفہامیہ بہاء و الحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، و ہمچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: و او آنست کہ آخر کلمہ بنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **در قی**: و آں امر ست، ای در کلمہ کہ بریک حرف ماند و جزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر ہراں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز است در اِلَام و غَلَامِی و هُوَ و لَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکتِ آخروے نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! و لا رجل، و در ہنا و ہولاء و یا ربا. و او و یا از ضربه و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و ہم بیفتند، و در وصل جائز است، .....

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در پنج ہم ہائے سکتہ لازم است برائے بودن کلمہ بر یک حرف و در حقیقت. در اِلَام ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: ی و عی مجرور گردد، الف آں و ریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ و لفظ مثل جزو ماقبل شدہ و ماقبل ہم مانند جزو مابعد است برائے عدم استقلال: لہذا الحاق ہ. جائز و عدم آں بنظر اصل. علامی ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز است، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یا خوانند رواست کہ در وقف سکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو است، پس ابتداء سکن تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محذوفت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بسکن خواند و در وقف یا را اندازند یا ساکن دارد.

و ہو و لم یخس در ریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و باقی حرکت است، پس گفتہ شود: و ہو و لم یخس، و ساکن خواندن ہم جائز: زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الاصول) نہ شبہ اعراب حو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند. صرب ماضی چہ حرکت آں بخش بہت اسم فعل است در وقوع صفت نکرہ. نا زید کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. لا رجل کہ فتحہ اش از لا حاصل شدہ، و آں مثل اصل، پس بنا عارضی باشد، و پنجین قبل و بعد، و خمسہ عشر.

در ہما ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر و شرط است کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حلاہ نگویند، و اسمائے مذکورہ بسببیک مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کد فی شرح الاصول، و در ارتشاف گفتہ: الحاق بمقصود مبنی مختص است عصا و موساہ نتوان گفت.

ہولاء بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. و یا ربا. نصہ: یا ربی، یائے متکمم بالف بدل شد. ضربہ کہ در اصل صرہو و مہو و صرہمو و ہوی و ہبی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظ باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متعلق علیہ است و بعضے مختلف فیہ. بیفتند: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز است: و ضابطہ آنکہ اثبات و او و یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و قنیکہ ما قبلش مفتوح بود و بین و حرف ثانی نباشد بالاتفاق درست و حسن است، چوں: صرہ، و اگر ما قبلش صحیح سکن یا بین یا حرف ثانی بود، مثل: اصرہ و ہبہ و مہ اثبات جائز و حذف اکثر است، و بعد میم جمع چوں: ضربہم و ہم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویرم، ولم یغزو ولم یرمی، و **قلیل** ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
 فواصل و قوائی. و بعضی یائے مُر و قاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
 قاضی! بیگنند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث برائ بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم، .....

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واو و یا کہ ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واو و یا غیر
 ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح و اثبات ہم جائز. **قلیل ست** : زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
در فواصل : ای در اواخر آیات و قوائی شعر اثبات واو و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ فواصل و قوائی محل تغیر است و آنچه
 بجائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مر** : در اصل مری بود اسم فعل از روی یری. **قاض** : ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. **باز آرند** : برائے فرق میان وصل و وقف بجبت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 و اکثر یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی : ای یائے تنکلم کہ اسم بدل مضاف ست. **یائے ساکن القاضی** : ای معرف بلاء کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
یا قاضی : ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. **بیگنند** : برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضی باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفروض نیست. **بخلاف المری** : در اینجا حذف یاء باتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلائی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، و یاء در مر باعلان
 حذف شدہ. **مائل بیاء** : ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث برائ : ای مجوز آں قصد منسبت بیکے از هفت چیز ست کہ مذکور می شود. **قبل کسرہ** : متصل اصلی بجبت صیغہ باشد
 چوں : عام، یا بنائی مثل : بر، و بعضی کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چوں : علاما بشیر، و اگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چوں :
 من دار نیز امالہ جائز؛ چه مکرر است و کسرہ اش مثل دو کسرہ، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں : من کلام، و کسرہ مقدر
 از وقف بچو کسرہ محفوظ در جواز امالہ معتبر است چوں : من دار زیرا کہ کہ در وصل بازمی آید، و سکون وقف بجائے حرکت
 و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چوں : ماد و مواد و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و "ف" و "ج" و غیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واو بود کسرہ غیر راء اثر کنند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیان و رأیت زیدا، یا بدل از یاء یا واو مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق، نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضَّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل ....

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: حنابلہ امالہ اش از یکت کسرہ بعید مثل: حنابلہ اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود، زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فلتت قسماً، یا اول ساکن نبود چون: اکنت عساً امالہ جائز نیست. **با سکون اول:** زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک بود و یکہ ہاء باشد، زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فصل سہ حرف است و اوں ہاء چون در ہماں امالہ قلیل بود. و حدان: مثلاً فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. از واو بود: ای مبدل از واو غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: حاف امالہ جائز بود، برائے کسرہ **کسرہ غیر الخ:** قبل الف باشد یا بعد آں، در رس و ما و من دار امالہ کنند، زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست، بخلاف سہ و من مالہ، زیرا کہ بودن الف از واو مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ. **بعد یاء:** و نزد بعضے قبل یائے مفتوح بچوں آیہ. نحو سیال. دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیون، یا ساکن، و بعضے سکون شرط کردہ اند. **شییان:** بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف ہیء.

سال: مثال بدل از یاء، نصہ: سبل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلمہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع عید، یا فرع آں چون: دعا] ای در کلمہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند، زیرا کہ الفش در کلمہ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل، و همچنین در عساً، زیرا کہ الفش در ہمیں کلمہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصبتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح کردہ. **دعا:** کہ الفش در دعای ماضی مجہول یائے مفتوح گردد. **حلی:** کہ الفش در تنغیہ یا گردد.

عماد: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

والضحی: پس در الف 'ضحی' کہ بدل از واو ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿وَالضَّحَى﴾ (ضحی: ۲) ﴿وَمَا فَتَى﴾ (ضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باحل و لاعب و جز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو: صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ، .....

تا بدو حرف: و بیک حرف چوں: سہل و ناص، و دو حرف مثل: منافح و ماشیط. **مانع امالہ:** زیرا کہ از پائین بہا لا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در ارتشاف گفته: مگر بگفتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضی امالہ آں میکنند، و میرد بمنع آں رفته. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: ہد، حمازک و رأیت حمازک.] و قبل: الف ہم مانع ست برائے افتون از اعلیٰ با سفل، و آں دشوار ست، و ایں در صورت وصل ست چوں: خالد و حال، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر مستعنی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود مستعنی بالاتفاق، و اگر ہر یکے در کلمہ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، ہذا هو التحقیق، (نوادر الوصول)

باب حاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای چنانکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمہ دیگر یاء مفتوح شود مانع امالہ است. (مہ) **طاب:** أصله: طیب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمہ دیگر یا شود چوں: صبی مجہول. **چنانچہ:** یعنی ہنم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتح را، مثل دو ضمہ و دو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعنی یا را ئے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعنی بود آں رائے مکسور مستعنی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ با سفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ را، مثل دو کسرہ است، و اگر رائے متصل الف نیست، چوں: بقادر دور امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: **من رط الحصل** (دعای ۲۰). با آنکہ رائے قبل مستعنی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر بہا را لازم می آید، و آں دشوار تر ست.

(شرح الأصوب، ح، رصبی، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتد و الف بعد ص و مستعنی. **فتح منفرد:** [کہ بعد آں الف نباشد.] و ایں فتحہ اگر بر رائے باشد و قبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، و اگر بر غیر مستعنی است حسن، و اگر بر مستعنی باشد متوسط است، و فتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعنی باشد چوں: من اسقر، یا بر رائے، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (مہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظاً و معنی و در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ و ضمیر کہ شبہ معنوی در اں نیست، و بعضی قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصوب)

نحو: **رحمه وحقه ومن الضرر و المحاذر**، ودر اسم **بنی و حرف جز متی وائی وذا**، وجز بلی ویا و لا ورا اما لا روان بود. و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث و از واو بود و او شود کثالث اصلی لم یمل، وگرنہ یاء گردد، و ہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نہ واو شود و جوابا اگر از الف تانیث ست، و الا جوازا. و جمع کہ دلالت کند بر زیادہ برد و از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ **بواو یا یاء و نون ست**،

ما قبل متقوم ما قبل مکور

رحمہ مثال آنکہ فتح بر غیر مستعیدہ باشد. **حقہ** درج مثال آنکہ فتح بر مستعیدہ بود. **من الضرر** مثال رائے مفتوح قبل مکور **خادر** مثال مفتوح غیر او مستعلی قبل رائے مکور **بلی**؛ یں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است زیرا کہ بحینہ جملہ و فعل می آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب اصرار **؟ و دوشے**؛ حقیقتہ باشد یا مجازا چون: رہیں کہ مفرد را بتاویل مستی بزیادہ تثنیہ آوردند، و ہمچنین نویں و قمریں بہ تعقیب. **لم یمل** چون ای ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں ہواں بود. **وگرنہ**: چون مصطفیان در مصطفی کہ افش ثالث نیست، و ریحان در ریحی کہ افش بدل از یاء ست، و سیب در سی و تھے کہ ہم بود کہ افش اگر چہ اصل است، لیکن محال ست ای امالہ کردہ شد. **ممدودہ**: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرءان تثنیہ فراء، و ابو علی قلب آں ہواو از عرب حکایت کردہ.

و جوابا نحو: حمراواں در حمراء برائے فرق میان ہمزہ اصمی و غیر آں، اصل حمراء حمراء بود، الف قبل الف تانیث را ہمزہ بدل کردند، و نزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر یا ق تغیر ست، و ہواو بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آثار ثابت دارند و حمراء گویند، و مبرواں بعض عرب حمراء ہیء نقل کردہ. (شرح الأصول)

والا ای اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بکہ یہ بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

حوار ای قلب آں ہواو جاز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد و البقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: و او آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد فقط یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند بر جمع صحیح: کہ واحد در آن صحیح بود. **ہواو**: غالب برائے مذکر و قل

و جبان و جزاں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 نجد و قن و جزاں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بر یا زده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع **أهمر** همراء صفة، و در فَعْل و فاعِل و عَمِیمَة
 و خَوَّار و خَوَّارَة و فُلْک و أَسَد و بَدَنَة و جزاں نیز آید. فَعْل جمع فَعَال و فَعَال نه
 مضاعف و فَعِيل و فَعُول، .....

جزاں نیز آید: بحسب سماع چون: ندبة بالفتح و نداء، و فدة بالکسر و أفلاذ، و حرة بالضم و أحزاب، و کاتب
 و کتاب، و دهم بالکسر و آدم و جزاں. **سومش:** چون: ضعام و حمار و سؤاں و رعیف و عمود، جمع آن أطعمه و أحمرة
 و سبوة و رعدة و عمدة، و أدویة جمع 'داو' و یا 'دوی' شده است. **مانند حبیب** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمثلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسیل نه از مسیل.

نجد ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جزاں:** چون قرص بالضم و أفرصة، و شتوة بالفتح
 و أشنة، و بکر اول و فتح دوم مقصور و نویة، و عیل بکسر یاء مشدده و عولة، و فعل بالضم و الصم مؤنث، چون: حجاج
 و أحسحة و عقاب و أعقنة و غیر آن. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع **ولد** بفتحین جمع ویده.

عراں: بالضم، جمعه: عرلة. **بر یا زده** و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیار است:** و غالب در آن بهمین ی
 و شش وزن است که مذکور میشود. **أهمر و همراء** ای صفتی که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع افعال اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. **حوار:** بر وزن فعال بالفتح است. **حوارة:** جمع هر دو حور و حورة.

فلک: بر وزن فاعل مفرد، و جمع بهم بریں صورت است، لیکن ضمیر آن چون ضمیر أسد است. **بدنة:** بر وزن فعلة بفتح اول و حرکت اوسط
 شتر، و گاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **و جزاں:** بحسب سماع چون: عرب بضم تین، و در باب بفتح اول و کسر دوم، و صمغ بفتح
 او و ضم دوم و غیر آن. **جمع فعال:** بالکسر و فعل بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار و حمر، و حباب و حبس.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و الکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضم تین مطرد نیست، پس از حجاج و کاه احتراز شد،
 و عس جمع عسان، و ععض جمع عصاص شاذ است، و بعضی گویند. این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل و فَعُول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چون: رعیف و رعد و عمود و عمد، یا صفت بشر طیکه بمعنی مفعول
 نباشد چون: مدیر و مدر و صور و صبر، بخلاف حریح و رکوب که بمعنی معصوم است، و گویند در فعیل صفت مطرد نیست،
 و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بارل و رل، و گفته اند: کثیر است نه مطرد. (شرح الأصول)

دور سَقْف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزآں نیز آید، دور ناقص نیاید. فَعَلَ جمع نوبه
بفتحون مائة سار
و بُرْقَة و تُخَمَة اسماء و فُعَلَى أَفْعَل، دور رؤیا و حلیه و عدو و عجایه و نفساء نیز آید. فِعَلَ جمع
بالکسر زبور
بدرة و فرقة اسماء و در عدو و تارة و علجة و جزآں نیز آید. فَعَلَة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه ای سماعا
نبود، دور سَبَد و بر و خبیث نیز آید. فَعَلَة جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، دور غوی
بر وزن فعل جمع ساده
و عُرْبان و عدو و هادر نیز آید. فَعَلَة در فعل دور قرد و قرط و جار اسماء و در علج و هادر و جزآں
بالضم جمعه عرابة

حَسَن بفتح اول و کسر دوم درشت. قُرَاد: بالضم، و گویند: دریں وزن قیاس مطرود است. سَفِينَة: بر وزن فعلة بفتح اول و که
ثانی. جَزْآں: چون: بدع بالکسر، و ادن بضم تین، و قرصة بالضم، و نقرة بفتح تین، و عمرة بفتح اول و کسر دوم و جزآں.
در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، و آن متروک است. و ثَب بضم ثاء و کسر نون جمع ثنی بر وزن فعل شاذ است،
و اصل ثَب ثنی بر وزن فعل بود، ضمیر نون بحسره بدل کردند و یاء را ساکن کرده با اجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبه: اینجا در مذہب جمهور و فراء جمع کرده، دور 'أصول' گفته که نوبه در و یاء نزدیک فراء مطرود است، و تخمة بضم اول و فتح دوم
سور بضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ و گل دریغ. عجایه: بر وزن فعلة بالضم بمعنی پی بند
دست و پا. نفساء: بضم نون و فتح فاء زچه. فعل: بحسره فاء و فتح عین.

جمع بدرة [با فتح همیان ده هزار درم] ای با طراد، و همچنین نزدیک فراء جمع اسے که بر وزن فعلة بالفتح و اجوف یائی بود چون:
صبعة، و اسمیکر بر وزن فعلی است نحو: فکری و دگری. (مه) تارة: بر وزن فعلة بفتح تین، أصله: نورة.

جَزْآں: چون فعل بالفتح نحو: ظل طلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتح تین چون: ناب و یب، و فعلة بالضم
حو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظی که میان آں اسم جنس تاء فارق بود، چون:
سدره. (شرح الأصول) صفت عاقل: چون: حافظ حفظة، بخلاف کابل بمعنی میان دو کف که اسم است، و گاهی برائے غیر
عاقل آید چون: عاق و عقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

حبیب: بر وزن فعل، جمعه: حشة. صفت عاقل: [دور غیر عاقل کمتر آید، چون: مرأة جمع ناری یعنی باز.] چون:
قاصی و عاری، جمع آں قصاة و عرأة، در اصل قصبة و عروة بود. غوی: بر وزن فعل، جمعه: عوای.

عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جار: بمسایه بر وزن فعل بتمریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت است،
جمعه: علجة. هادر: که صفت است بر وزن فاعل. جَزْآں: چون: کنف و رجل و سحلة و طب و هدمة و أمرط.

ناور ست **فَعْلٌ** جمع **فَاعِلٌ** و فاعلة صفةٌ و در أعزل و سخل و نفساء نیز آید. **فَعَالٌ** جمع فاعل
 صفة و در فاعلة و سخل و نفساء نیز آید. **فَعَالٌ** جمع فعل نه سیل و اسمی بر جمل که مضاعف
 واجوف نبود، و قَصْعَةٌ و رَقَبَةٌ و اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، و جمع حَذَرٌ و جواد
 و هِجَانٌ و فاعل و فَعِيلٌ و فَعِيلَةٌ و فَعْلَى فَعْلَانٌ و فَعْلَانَةٌ و فَعْلَانَةٌ
 و بَطْحَاءٌ و عَشْرَاءٌ صفة، و در قدح و خُفٌّ و سُبُعٌ و رُبْعٌ .....
 بالضم چون محضان و محضات
 چون حید و حیات
 چون تاجر و تاجز
 بالکسر تاجز
 بالکسر تاجز

فعل ای بضم فاء و فتح سین مشدود جمع لفظی است که بر وزن فعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چون: رکع جمع رکعة و رکعة
 در اغزل (بر وزن فعل مرد بے سلاج، جمع آن عزل) ای بسماع جمع این اوزان آمده، وی آید جمع هصل و حریدة و حرید
 و هجود و علاف و اوی، و گاهی ضم فاء ای جمع در اجوف و اوی یکسره بدل کنند و در موه بیه گویند.
سحل بر وزن فعل ماضی مرد ضعیف. **فعل** ماضی، نحو رطل و رصة. نیز آید. ساعا، و همچنین در عرب بتحریت و بفره
 بتحریت. نه سسل یعنی در فعل اجوف یا ای وزن نیاید، و همچنین در مثال یائی چون: بعد برائے ثقل سسه بریاء و ما قبل یائے
 متحرک (حار ردی، شرح الأصو) بر **حمل** ای بر وزن فعل بتحریت، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
اجوف نبود، ناقص هم نبود، و آنچه ازین همه آمده سماعی است نحو: دار و دمار فسط و قضاط **رفه** بفتحتین گردان جمع رفاط.
اسم چار حرفی: چون. حسبی و حس و اثنی و اثن، و شرط است که مؤنث اسم تفصیل نبود چون: قصی.
نن حذر ای صفتیکه بر وزن فعل بفتح اول و کسر دوم بود، و حذر ترسند. **حواد** بفتح و درینجا فرق میان منفذ و جمع باختلاف حرکت است.
هجان بر وزن فعال با کسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد و جمع در ویکیست لیکن کسر مفرد چون: کتاب و کسر جمع چون:
 رجان است، و مذکر و مؤنث در ویکیان باشد. (مه) **فعل** و **فَعِيلَة** چون: کرام جمع کریم و کریمه، و شرط است که ناقص
 و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: بقی و بقاء. **فعلی** **فَعْلَان** ای فعلی مؤنث که مذکر آن
 فَعْلَانٌ باشد چون: عطشی عطشان، جمع آن عطاش.

فَعْلَان **فَعْلَانَة** ای فعال ماضی مذکر که مؤنث آن فَعْلَانَةٌ باشد چون: بدمان و بدمانة. **بطحاء** ماضی زمین سنگریزه
 سیل آب. **عشرَاء** بضم اول و فتح دوم ناقصه که بر حمل اوده ماه گذشته باشد
صفة حال است از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: این وزن جمع در مثل جواد
 و تاجر و اثنی و حید و فعال با کسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول و ضم دوم درنده. **ربع** بر وزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وَجُمُودٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ اسْمًا وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صَفَةً، وَجَزْ
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قُرء و ذَکَر و بدرۃ،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در نمر و ضلع و حُجَزَة و عَنَاقِ اسما، و کھل صفة و جز آں نیز آید،
 وَفُؤُوجٌ وَسُوُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فعل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شجاع صفة، .....
 جمع فوج جمع ساق کھراں چوں راکب و رکبان جمع شجاع

جملہ: بضمّین زمین بلند، و لِقْحَةٌ بالكسر ناؤ شیر دار، و برمة بالصم و گیت نگین. **فصیل:** بر وزن فعلیل شتر بچہ از مادر باز
 داشته شدہ. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں، بر وزن فعال آید.

حس: ای فعل مفتحتین، و عیلة بر وزن فعلة زن نام إخفة، و أَفْعَلٌ چوں: احمق، و فاعلة چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حجب در مثل حس اطرا بیان کردہ. **جز آں:** چوں: فعل و مفعول بکسر تین نحو: عمر و عمره،
 و مفعول بکسر فاء و بفتح عین چوں: عصه، و مفعول بضم فاء و فتح عین، چوں: رعة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزایند چوں: حجارة و ثماره در حجار و ثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز است از حوص کہ قیاس
 در آن فعال بانکسر است، پس یا صحیح باشد یا اجوف یا یکی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دو و ضی، یا مثال نحو: و کر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعال است.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: حف و دمی بمعنی صورت منقوشہ، و آمدہ است خصوص جمع حص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و بنی کہ اصل آں نووی باشد جمع نوئی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فعیل باشد، و ذر اصل
 جمع ظریف بسمع داخل کردہ. **حجزه:** بضم نیہ ازار، جمعہ: حجور بالفتح. **کھل:** بالفتح پیر جمعہ کھور.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقہ بالكسر، و شعفة مفتحات، و ائمہ بر وزن سید، و سوار بانکسر، و وجود بالفتح، و تخوم
 بالصه، و اینجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [و بعضی در آن ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در آن برائے ثقل ضمہ بر واؤ است خصوص ہنگام ضمہ ماقبل؛ و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوح، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة و دکورة، (رکاز الأصول) **جمع فعلیل:** در اسم نحو: رعیف، و گویند در صفت بچوں شی،
 و ظاہر امرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمہ حمرا، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضی گویند: ایں وزن در أَفْعَلٌ مطرد نیست.

وَسُرِّيٌّ وَسِرِيَّةٌ وَسِعْلَاةٌ وَحَنْبَطِيٌّ وَعَدَوَلِيٌّ، وَقَلَنْسُوءَةٌ وَقَهْوَبَاةٌ، وَدُرُّ أَهْلٍ وَلَيْلَةٌ وَعَشْرِينَ. فَعَالِيٌّ
 جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود و در آخرش ^{بالکسر غول جمع سعالی} یائے زائدہ مشدود و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. فعائل جمع فعيلة و نحو: عجوزٌ و جمع حَمَامَةٌ و رسالة و ذوابة و سفينة
 و حمولة و شَمَالٌ و جرائض و قَرِيشاء و حباری و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در أَقِيل و ذنوب و ضرة
 و حرة و جزآں نیز آید. ^{بالفتح یازشال} ^{بالکسر غول جمع سعالی} ^{ای فعول مفت مؤنث} ^{مفرد} ^{بالکسر جمع رسائل}

سریة بر وزن فعيلة ضم فاء و کسر لام و تشدید یاء، جمعه: سراری. **حسپی**: [بفتحین و کون نون کوتاه شکم]. درین ہر چہار
 اگر زائد اوس را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را اقلند حائض و قلانس و عداون و قہوب و بعضی قہائب، و ابن
 مالک گفتہ: درین جز فعالی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح لأصوب)
قلسوة بفتحین و ضم سین کلاه. **قہوباء** بفتح اول و ضم دوم پیکان سہ شاخ. **در اہل** ای سماع در وزن فعل و فعلة بالفتح
 و فعیل آمدہ، نحو: اُھدی بیابی عشری، و میتوان گفت: کہ بیابی جمع سیلاہ باشد **فعالی**: بفتح فاء و کسر لام و تشدید یاء.
کہ ساکن العین و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چون: عاریة، اُحصہ: عوریة، جمعه: عوری.
یائے زائدہ مشدود: نہ برائے نسبت چون: کرسی، جمعه: کرسی. و گاہے در منسوب ہم آید چون: مہری و مہری.
علباء بالکسر عصب گردن، جمعه: علای. **قوباء**: بضم اوس و فتح دوم مر ضے ست، جمعه: قوی.
حولایا: بر وزن فعلا یا بالفتح، جمع آں حوای. الف اخیر را اقلندند و دوم را برائے کسرہ ما قبل بدل از یاء کردہ دریاء اذغام
 کردند. **در صحراء**: یعنی در وزن فعلاء بفتح اسم باشد یا صفت، و همچنین در انسان و طربان سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک ست، و مصنف در 'أصوب' بضم مفرد و اخل کردہ. **عدراء**: بالفتح و و شیزہ، جمع آں عدری. **جمع فعيلة**: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چون: صحیفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمہ و کرائم. **حمامة**: بفتح کبوتر، جمع آں حمامہ.
ذوابة نالضم گیسو، جمعه: ذواب. **سفیة**: فعيلة این را شامل است. **جرائض**: بضم اول و کسر ہمزہ مرد فریہ، جمع جرائض.
قریشاء: بر وزن فعیلاء بالفتح نوع از خرما. **حزابیة**: بفتح حائے مہمد و زائے معجمہ و کسر بائے موحده و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعه: حرائب اگر زائد ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حرابی باشد. **أقیل**: بر وزن فعیل شتر کوتاہ، جمعه: اقلیل.
ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. **صورة** یا بفتح زیکہ بر زن دیگر آید و گوشت پستان، جمعه: صرائر.
جزآں: چون: فعلة بمعنی مفعول نحو: دبیحة و دبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب نالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل کہ اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، و در غیر آں نیز
 آید. افعال جمع مثل أجدل وأصبع، و در رھط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقلم و أقوال، و در
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل مثل: تنصب وتجربة. و تفاعیل مثل: تمثال
 و مفاعل مثل: مسجد و محمده، و در مطلق نیز آید. و مفاعیل، مثل: میعاد، و در ملعون نیز
 آید، و در موسر و منکر .....

کہ اسم ست: علم بود چون: خالد و خواند، یا غیر علم مثل: کاهل و کواھل. غیر عاقل: ای مذکر چون: ناهق و نواھق.
 فاعلاء: بد و کسر عین بشرطیکہ اسم باشد چون: فاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چون: کاشنة، یا
 صفت نحو: صارفة. در غیر آں: یعنی سماعاً چنانکہ در فاعل صفت نحو: فوارس و فارسی، و همچنین طاحونة و دحان و جز آں.
 افعال: بفتح ہمزہ و کسرہ عین. أجدل: یعنی آنچه بصورت افعال باشد، ہر حرکتی کہ ہمزہ و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آں، و در لفظ اصبع نہ لغت آمده کہ ہمزہ بہر سہ حالت ہمزہ و در سہ حرکت باء حاصل میشود، و فعل تفصیل ہم دریں حکم
 داخل ست چون: اکبر و اکابر، و بدانکہ اصبع از أجدل مغنیست. و در رھط: زیرا کہ بصورت افعال نیست، و بعضی گویند:
 از رھط بمعنی رھط آمده، و بعضی گفتہ اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر از رھط جمع از رھط قیاسی ست.
 جمع إقلم: [جمعه: اقلم، و همچنین اقنوم و اقلم]. ای بر سبیل اطرا و جمع اسمیست کہ در آن سہ حرف اصلی بود و اول آں
 ہمزہ زائد و بعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: اقوایل. تفاعل: ای اسم چار حرفی کہ اولش تائے زائد بود.
 تنصب: بافتح و ضم ضاد معجمہ درختے. مثل تمثال. مراد ازیں اسم پنج حرفی کہ اولش تائے زائد بود و رابع آں مدہ چون:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد ای اسمیکہ سہ حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 در مطلق: [بضم میم و سرفاء زن صاحب طفل]. ای در لفظیکہ بضم میم و کسر عین باشد بشرطیکہ صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، و در مقع بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسد و مساید، و در لفظیکہ اولش میم زائد نبود شاذ ست چون: حسن و محاسن
 و مشہ و مشاہہ. مثل میعاد. ای لفظی کہ سہ حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد عین مدہ زائدہ بود، چنانچہ در شرح
 الأصول ست. و در ملعون: [ای در اسم مفعول بریں وزن]. اگر گوئی: قاعدہ میعاد ای را نیز شامل ست، و همچنین قاعدہ
 مثل: مسجد مر مطلق را، پس چرا جدا کرد؟ گوئیم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعاً آمده، لہذا جدا نمود.
 و در موسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر و مناکیر.

شاذ است. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعالین جمع رباعی مجرد و ملحق بآں، و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآں. فعاله و أفاعله و مانند آن جمع اسم منسوب یا انجمنی. و گاه است که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون: أكالِب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون بر آن لفظی مجرد از تاء که علم است .....
تأیید از صاحب

شاذ است بر آن نبودن مده بعد مین **مثل بلغن** بکسر باء و فتح باء بمعنی بلاغت، و مردان اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. **مثل سبط** ای مطر در اسمیکه حرف اصلی و نون زائد در آخر دارد. **فعال** بفتح فاء و کسر لام او **جمع رباعی** اسم باشد چون: فمصر و قماصر، یا صفت مثل: سجن، یا علم چون: دمشق. **ملحق بآں** بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چون: قرد و قرادد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدو. و وزن فاعل یا فاعول یا فاعل آید. **بخذف خامس آید** نحو: حمر در حمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فردی در فردی. **ملحق بآں** [بتکریر اسم چون: حساب و حلاط]. یا بکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم. **مانند آن** ای صیغه منتهی الجموع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعله و مفاعله. **جمع اسم** بشرط مناسبت و بودن اینها بر وزنیکه در آن جمع اقصی مطرود بود، و تردید بر آن منع خلوصت چون: کشمیره و درانه در کتیمیر و فرس. **نساء** یا کسر جمع مرفوع، و مساحد جمع جند بضم جیم موش کور، و مساحد جمع جند بضم **جمع راجع** جمع مکسر یا صحیح، بالف و تاء یا واؤ و نون، و جمع را مفر، اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع لجمع نزد اکثر و مبر و دوزنی در جمع قدرت قیاس است و در جمع کثرت نزد بعضی، و در تسهیل گفته: جمع تکیه را تکیه کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعیل و مرضه و عصفه و نزد سیهویه و معظم نحویان مقصور بر هائست. (شرح لأصول) **اکالِب** جمع کلب که جمع کلب است.

جھال جمع جھال یا کسر که جمع کثرت حمل است **و بیوتات** [از پنجایان جمع صحیح است] جمع بیوت، و آن جمع بیست است، و در شرح لأصول گفته، مثل: کلمات و در حالات نهیت کثیر است. یعنی جمع اجمع بالف و تاء، و بواؤ و نون هم آید چون: صبرون جمع صبر بفتحین جمع صور بفتح. **مجرد از تاء** ای تائے تانیث مفوظ که عوض از مخدوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: ضحیة و علامه خارج شد، و در آنکه الف تانیث است چون: سمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید، و مفوظ احتراز است از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از فطی شد که در آن تاء عوض مخدوف است چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح لأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ اُفعل فعلاء، ونہ فعلاَن فعلی، ونہ صفت مشترک. ویسفتند در الف مقصورہ و ہمزہ تانیث واو شود، واما سنون در سنۃ و قلوب در قلۃ و ثبوت در ثبۃ و اهلون در اهل و مانند آن بخلاف قیاس ست. و جمع بالف و تاء برائے علم مؤنث و لفظی کہ در و تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء اُفعل، ونہ فعلی فعلاَن. و لفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع مکسر نیامدہ باشد تائے تانیث در و بیگنی،.....

مذکر: احتراز از ہند علم مؤنث. عاقل. احتراز است از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چون: صارب. بخلاف حائض و در. نہ اُفعل فعلاء. چون: اُحمر حمراء، پس حمرون گویند. نہ فعلاَن فعلی چون: سکر و سگری. پس سکر ہون گویند. نہ صفت مشترک. چون: صور و قتل، پس صورون و قتیون گویند. الف مقصورہ: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبش مفتوح ماند برائے دلالت برال چون: مصطفی و مصطفون.

واو شود: چون: حمراءون و در حمراء علم مذکر. سۃ أصلہ: سۃ یا سۃ بمعنی سال. قلۃ بالضم، أصلہ: قنۃ غوکہ چوب. تہد بالضم، أصلہ: ثبۃ یا ثبۃ بمعنی گرہ. مانند آن: چون: فیون و رفیۃ، و غصون و رغصۃ.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطردست، برابرست کہ علامت تائے ظہر یا مقدر بود چون: سۃ و ہند، یا الف ممدودہ و مقصورہ، نحو: أسماء و لیلی. در و تانیث ست: الف مقصورہ یا ممدودہ، خواہ تائے ملفوظہ یا مقدرہ. اسم بود: چون: بشری و صحراء و صمۃ و ارض. یا صفت. چون: حنی و نساء و صاریۃ.

نہ فعلاء اُفعل چون: حمراء اُحمر و سگری سکران، چل حمرون و سگریات گویند؛ زیرا کہ جمع بالف و تاء، فرع جمع ہواو و نون است، و مذکر اینہا ہواو و نون جمع نکرہ شد چنانکہ و انستی، و ہن کیسان جائز داشتہ، و اگر در مثل: سگری و حمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف و تاء با تفاق درست ست، و حدیث آمدہ: لیس فی حصۃ ب مساقف

لفظی مذکر الخ: [از بیجا بیان تصرفات این جمع ست.] برابرست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چون: صافن و صافد و سحل و سحلات، و اگر چہ آن صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، و این جمع بالف و تاء برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصبۃ) یا مر او را الخ: ای فظ مذکر کہ جمع تکمیلش نیامدہ باشد و نام غیر عاقل بود چون: سراق جمع آن سراقات، پس حوالم را بالف و تاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکمیلش حواصق آمدہ، و ہدات در جمع ہون بالکسر با آنکہ ہون بالضم در تکمیلش آمدہ و درست، و ہدات در رید گویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصبۃ)

تائے تانیث الخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چون، مسدۃ و مسلمات.

وحکم الف و ہمزہ از شنی بدانی، و عین ثمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، و عین کسرۃ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص وادی و اجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرۃ فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر ^{برائے غت و فرق} سکون ست فقط. و فعل کفعلة. و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحق تاء باخر مفردش چون: کماء، و بحذف تاء یا یا از آخر نحو: ثمر و معد و روم، .....
و این طور بسیارست

از شنی بدانی. کہ جائے ثابت ماند، و جائے واو شود، و جائے یا، چنانکہ گذشت. نہ اجوف چون: حورۃ و بیصۃ کہ عین آن در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغییر لام آید و باز ہم ساکن ماند. فتحہ یابد: چون: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند. فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: نحو: و بیصات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آن در جمع ہاکن ندارند. فتحہ و کسرہ: ای فتحہ یا بد برائے تخفیف، و کسرہ بہ تابلعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح و کسر سین. سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و رضی سکون را بعت تمیم نسبت نکردہ. اجوفش: [ضمیر شین را جمع بمعنی بالکسر ست.] وادی باشد چون: دیمۃ، یا یائی نحو: بیعة، و بہر کیف بیہ نوشتہ خواہ شد برائے کسرہ ما قبل. سکون و فتحہ: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ نہ دہند برائے ثقل آن قبل واو بالائے یا، و اندکی فتحہ ہم جائز نہ داشتہ، و فرا، در تمام این باب کسرہ منع کردہ. سکون نیز خوانند: برعایت اصل و خفت آن. اجوفش: ضمیر برائے فعلة مالمصم چون: دولة. سکون و فتحہ: و ضمہ باتجاہ نہ دہند: برائے ثقل آن بر واو و ما قبل آن. صفت: چون: صعة بالفتح، و عجة بالکسر، و جلوة بالضم. مضاعف: نحو: مدة بالفتح، و عدة بالکسر، و مدة بالضم. بر سکون ست: در صفت گوئی: صععات و عدجات و حوات سکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآن مناسب، و در مضاعف گوئی: مدت عدات؛ چہ اگر عین را حرکت و ہندک او نام شود باز ساکن کردہ او نام نمودن لازم گردد (مہ) کفعلة بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست و ہمہ امور مذکور، پس بران قیاس کن. و در معنی جمع. از بخوار اسم جنس و جمع شروع کردہ. کماء اسم جنس گیاہی، واحد آن کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء، باشد نہ در واحد کمترست. ثمر بالفتح جنس خرما، و یکے را ثمرۃ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، واحدش معدۃ. روم: جنس و واحد را رومی گویند.

و مثل: ركب و خدم و ظرب و عبء و رجلة و رفقة و جامل و عبید و توأم و قصباء
بفتحین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
 و مشیوخاء و صحابة و جزآں
بالفتح اسم جمع صاحب
و تغیر:

ای تغیر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برائے تعظیم و ترحم نیز بود. و تغیر
در کیت نحو در بهجات
 معرب بر پنج وزن می آید، .....

مثل ركب [بافتح اسم جمع راکب]. اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکور بالا اسمائے جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در بنجایک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بالفتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتح
 چون: ولد، و در رعدة بتحریک، نحو: فاح، و در نائحة و حواء بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و همین نط اوزان دیگر نیز.
ظرب بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع طرمان. **عبید**: بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة** بفتح اسم جمع راجل یا راجل.
جامل: بر وزن فاعل اسم جمع حمل بفتحین. **توأم** بالضم، بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فاعل بمعنی طفلی که با دیگر متولد
 شود **قصباء** بر وزن فعلاء بفتح اسم جمع قصبة بفتحین. **مشیوخاء** بر وزن معولاء بامد اسم جمع شیخ.
جزآں چون: ولد بالكسر ای ولد بفتحین و فعال بالفتح چون: شال و شل، و فعلاں بالفتح نحو: قوۃ قواں،
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جمع و جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چون: کلم، و اسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود
 و ضعاً، و میانه آن و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغه ممتازست که اسم جمع و جنس غالباً بر آن اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد باین هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انفس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: عمر و عمرة.
ای تغیر: زیادت یاء گفت؛ زیرا که تغیر گاهی بلف آید نحو: دواة در دابة. **لفظ**: اسم گفت؛ زیرا که گاهی تغیر فعل کنند اگر
 چه شذست نحو: ما أحیسه. **تادلالت کند**: برابرست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهرست که متعلق به تحقیر علمست.

حقارت: ای کی در کیفیت چون: عویلیم. **برائے تعظیم**: چون: دویهة أي داهیة عظیمة، و گویند: آن فی نفس عظیمست
 لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم**: نحو: یا بی، و آنهم از تغیر کیفیست. **معرب**: احترامست از جنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فعیل چوں: رجیل و طلیحة و حیلی و رجیلان و زیدون و هنیدات و بُصیری و بعیلک و خمیسة عشر و عبید الله، و ثلاثی مزید، و رباعی و خماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فعیل آید چوں: مضیرب و جعیر و سفیرج، و اگر بود ^{در مصری منسوب} فعیل چوں: مضیرب و قریطیس و خدیریس، .....
در جمع رباعی

وزن صوری: آن عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً، چنانکہ ضمہ بضم فتحہ بفتح کہ و کسہ و مقابل باشد، و تقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصاً و اصلی با اصلی وزائد بازند. **فعیل:** بضم فاء و فتح عین یکے از پنج وزنست.

ر ح س در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث و علامت تشبیه و جمع و غیرہ کلمہ پیچده است حقیقتہ، پس تصغیر جز اول کنند البذا مے بینی کہ معری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چه افش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حسی و صحر، و جائیکہ بین ثلاثی یا، باشد کہ فاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یا، بواو حکایت کردہ نحو: شویح. (شرح لأصول)

ط ل ح د در صحتہ ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حسی** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **ر س د و ل** ای در مجموع بواو و نون **هیدات** در هداد جمع با الف و تاء **بعیلک** در بعیل مرکب منع صرف. **خمیسة عشر** و **خمسة عشر** مرکب مزجی. **عبید الله** و **عبد الله** مرکب اضافی.

ر ب ی و خماسی برده مجرّد باشد یا مزید نحو: قعیر و عصیر و در فصح و عصر و فوط. **مدہ** نبود. قبل تصغیر یا بعد آن. **مصیرب** در مصرب اسم مفعول از **صرب**. **سفرح** تصغیر سفر حل. بدانکہ تصغیر خماسی حاصل ضعیفست زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چه آخر محل تغیرست و گویند. حرفی کہ از زائد یا شبہ آن باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحمرش گویند، و در وردق دال شبہ زائد آگندہ و یرق خوانند، بعضی عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیرج. (شرح الأصول، جابر دبی)

اگر بود ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیل آید، برابرست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آن باین طور کہ مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آن حرفی اندازند و مدہ رابع شود چوں: خدیریس، یا باین طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس بنگام تصغیر برائے کہ ما قبل مدہ خوابد شد چوں: سبور تصغیر سبیر

مصیرب در مصرب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس** و **قرطاس** مثال رباعی مزید.

خدیریس و **رخندیریس** مثال خماسی مزید، بخذف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. ونمای بروایت أخفش فعیللل، چوں: سفیر جل بکسر جیم. پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے را که عده نبود بیگنند و مده را یا گردانند چوں: مطبق ور منطلق وقلینسة وقلینسة در قلنسة، و سلطین در سلطان، ورواست مطبلیق بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عده را حذف کنند مگر مده مذکور یاء گردد چوں: مقیعیس در مقعنسس وحریمیم در .....
در ثلاثی ای مده را که محل وزن است

سکران. [ای آنکه الف و نون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مده است، لیکن تغیرش بر فعیلال آید: زیرا که مثل الف تانیث باقی، اشتقاق الفی که بانون یک بار زیاد شده است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع. **احمال.** یعنی جمع بر وزن افعال. **أخفش:** که سماعت خود از عرب بیان کرده است.

بکسر جیم: وراء، و نزد سیبویه بفتح جیم، و خلیل گفته: اگر تغیر نمای بدون حذف چیزے میگردم ما قبل آخر را ساکن میگردم، نحو: سفیر جل بقیاس آنکه نحو: دبیر در کلام عرب ثابت است و ما قبل آخر ساکن. (رسمی) **جز مده:** یعنی مده را بیگنند برائے عدم احتمال وزن تغیر. **یکے را:** و هر دو را حذف نکنند: چه حذف در صورتے کنند که بنائے تغیر ممکن نشود، و این بعد حذف یکے بنائے آن ممکن است، و حروف دوم محل وزن نیست، پس انداختن نمی باید.

عده نبود: و اگر عده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیگنند **مطلق.** پس در مصنف میم و نون هر دو زائد است، لیکن میم عده است برائے بودن آن در صدر، و علامت اسم فاعل: لہذا نون را اندازند نہ میم را. **فلیسة:** بر وزن فعیلة بخذف واو و ابقائے نون.

فلیسة: بخذف نون و ابقائے واو که بجہت افتادن بعد کسره باشد. **فلسوة:** نون و واو بر آن زائد است و تیج عده نیست. **سلطین:** که مده آن بیابدل شد. **حذف کنند:** اگر محل وزن تغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثه که عده و مده نیست اختلائے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: افعوان بر وزن افعال که زوائد آن محل وزن نیست، و بمنزله بجهت صدارت فی الخمدہ عمدگی دارد، بالجملة تیج حذف نشود تغیرش افعیان آید.

مقیعیس. نون و یکت سین را حذف نمودند و میم عده را باقی داشتند، و هر دو در تغیرش قعیسس گوید بخذف میم و ابقائے سین: زیرا که تکریر حرف اصلی است و بمنزله اصلی، و برائے آنکه مقعسس ملحق بمحرجم است و تغیرش حریجه آید، بر آن قیاس قعیسس باشد. **مقعنسس:** میم و نون و یکے از دو سین در آن زائد است و میم اقوی.

حریمیم: بخذف همزه و نون و ابقائے مده که باشد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدہ مذکورہ زیادتے نماند، و مدہ یاء شود، چوں: بعیش در مبعر، مگر در
 نحو: سکران و اجمال و حمراء و قرفصاء کہ سکران و اجمال و حمیراء و قریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: ححیج و حویلی در جحجی و حولا یا. ودر
 حَبْنَطی حَبْنَط و حَبِط آید. ودر اعلیٰ اُعْیَلیٰ و اُعْیَل. و ہمزہ وصل نماند، چوں: مریئۃ، ..
 کہ الف رابع است

زیادتے نماند اگر چه بعضی عمدہ ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تفصیر ممکن نمی شود. معشر. بدانکہ حریجہ در احراء اینجا باید،
 و وقوع آں سابقہ از قلم نسخ است، و آنجہ فعیس و حمیر در افعساس و حمیر باید کہ لا یخفی، کدی 'اشرح'؛ زیرا کہ
 احرنجام رباعی است و افعساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف و نون مزید باشد] کہ اینجا زائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تفصیر بدون حذف ممکن است،
 و مدہ اینما یاء نشود؛ چه محافظت الف و نون زائد و الف جمع و الف تانیث ضرور است، بالجملہ. اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف
 نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: عیک در عسکوت و ححیل در ححیق. (منہ) حمراء الخ کہ الف تانیث دارد، یں
 ہر سہ رامدہ رابع است. قرفصاء بضم قاف وفاء و بصاد مملئہ نوعی از نشستن، و آں رباعی مزید است. بیفتد: از آنکہ الف تانیث
 و بجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شدہ بود، چوں خمس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ ہذا انداختند، بخلاف
 مدودہ کہ دو حرف است؛ لہذا جزو ما قبلش شمرند و مثل کلمہ ہک در بعلبک قرار دادند.

حویلی. بر وزن فعیس، الف اخیر از حولا یا انداختند حولا ی شد، پس الف اوں بجہت کسرۃ ما قبل در تفصیر یاء گردد و در یاء
 دغا یافت، و حویبی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آں نماند.

حججی. بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہمدہ است نام مردے. حولا یا: نام موضوعی غیر منصرف بجہت الف تانیث.

و در حبیطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث است خمس بود یا رابع] کوتاہ بزرگ شکم، نون و الف در آں زائد است و بیچ کیے عمدہ
 نیست، و الفش برائے اخاق بسفر جست. حبیط: نون بر وزن فعیس اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون را اگلند، و در یں
 حاء الف آں کہ راجع است برائے کسرۃ ما قبل در تفصیر یاء شدہ، یا بقاعدۃ قاض افتاد. (بصادی) و در اعلیٰ ہر گاہ الف اُعیی
 بہت کسرۃ ما قبل یاء شدہ در آں دو مندہب، کیے: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آں و ابدال تنوین از آں، و در حاء
 نصب بہر دو مندہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: حوار، و ایں اسم غیر منصرف است. (منہ)

مریئۃ. بر وزن فعیلۃ تفصیر امرأۃ؛ چه اگر ہمزہ لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلاثی هر چه زائد است بیگنند چوں: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و این را تفصیر ترخیم
نامند. و باز آید محذوف در ثلاثی چوں: مُنِیْدٌ و وَعِیْدٌ و بُنِیٌّ و بُیِّنَةٌ در مُذْ و عِدَّةٌ و ابن و بنت،
و تائے مقدره در مؤنثه که ثلاثی بود یا بماند، نحو: هِنْدَةٌ و عِنَقَةٌ، و مبدل منه بزوال علت ابدال
چنانکه در جمع تکمیر نحو: مُوَازِین و مَوِیزِین و اَعِیَاد و عِیْدٌ در عید گویند؛ تا ملتبس نشود
در جمع تکمیر در تفصیر

بأعواد و عوید و عود الف ثانیة.....
جمع تکمیر تفصیر بالضم

در ثلاثی: و در رباعی هم نحو: رعیفان در رعیفان. **بیگنند:** عمده باشد یا غیر آن، محل وزن شود یا نه، و اینجا عود محذوف
نیارند. **مصروف:** اسم فاعل و معمول از تفریف. **و این را تفصیر:** و این قسم نزدیک فراموشی و تشبیه باعلام مخصوصیت، و گاهی حرف
اصلی اندازند، چوں بُرْیه و بریهیم، و سُمنیع و اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آن برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون
تفصیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی است. **منید:** بردن نون محذوف که عین کلمه است، و وعید بر دو آو که فاء است، و بی
وسیه بر دو آو که لام است، اصلهما: بو و سوة، چوں یائے تفصیر باو جمع شد قاعده سید کردند. **و تائے مقدره:** یعنی باز آید اگر
چه زائد است؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب مضغ شده است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تفصیر سه
حرفی بود یا هنگام آن بر سه حرف ماند. **هنیدة:** در بند که ثلاثی است قبل تفصیر. **عنقفة:** در عناق بزغاله ماده، و آن اگر چه چار
حرفی است لیکن هنگام تفصیر ترخیم افش افتد و سه حرف ماند. **مبدل منه:** ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکمیر:** هم باز سه
آید نحو: موازین. **مویزین:** در تفصیر میزان، اصله: موران. و او بعد کسره اقتدایا شد، و این علت در تفصیر نمانده؛ لهذا او باز آمد،
و اگر علت ابدال در تفصیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، اصله: وراث. و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، این
علت در تفصیر هم است، پس ترتیب گویند، و همچنین در قائم بقوم همزه، اصله: قوم، و علت قب و قوع آن در عین کلمه و تعلیل
در فحست و آن هنوز باقی، و جری قویم بترک همزه گوید، چه علت ابدال و او قواوم نزدش و قوع آن بعد الف فحست و در تفصیر
نماند، و رضی گفته: سیبویه نیز همین گوید و نحو یان براس اتفاق دارند. **و اعیاد و عیید:** جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، و او مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیة:** زائد باشد چوں: ضارب و صویرت، یا مبحول
الأصل نحو: صابئة نام درخت، و حال افش معلوم نیست تفصیر آن صویبة، و الف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: رب و او نشود
تفصیرش هیب آید، کما فی "الرضی"، و اگر مصنف گفته: مده ثانی و او وثالث یاء گردد اگر نبود اخضر بود، فافهم.

واؤ شود کیا صیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَیر و ذُلَی و أُسَید، و قلَّ أُسَیود، چون جمع شوند و یا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیاً مانند عَطِیَّ و مُعِیَّة و عطاء و معاویة و أَحِیَّ در أَحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد أبوعمر و أَحِیَّ و أَحِیَّ بود، و نزد بعضی أَحِیَّ و أَحِیَّ و بعضی أَحِیَّ و أَحِیَّ، و در جمع کثیر تصغیر نشود.....

واؤ شود: زیرا که الف حرکت را بر تنه و واؤ منسب ضمه است **کیاء صیراب** که آنهم واؤ شود، چه یاء بعد ضمه منسب نیست **یاء گردد**؛ و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و این وقتی است که ثقل وزن نبود، و لا بیفتد نحو: مقار تصعیر مقبل **کالواو** که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یا شد نحو: عَجور، تصعیر عَجیر، صیه: عَجِیر، یا اصلی نحو: معیة در معویة، صیه: معویة، یا متحرک زائد بود نحو: حدس در حدوس، صیه: حدسول، یا اصلی نحو: سبب در سبوس، صیه: سبوسد، صیه: سبوسد، (شرح لأصول) **حسر** بر وزن فعیل در تصغیر **حمار**، **دئی** بر وزن فعیل در **دلو**، **قلَّ اسبوسد**، تصحیح بنظر تصحیح کسر حو: اسبوسد، و کسر حو: سبوسد، **عطاء**، صیه: عطاء، و واؤ از تظرف بعد الف بمنزه شد در تصغیر الف ثالث یاء گردیده او غام یافت، و واؤ مبدل منه باز آمده از حرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے سستق از اجتماع سه یاء بیفتاد، **معاویة** افش بهنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افگندند.

احی، صیه: احوی، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی**؛ و سیویه و غیره غیر منصرف گویند: زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت بمنزه بر صدر است اگرچه وزن متغیر گردد، چون: فُضِّل، و در حیر و شر آں زیادت نماند قیاس بر آں نیاید. (و در یاء صول، جار مردی) **تغییر وزن**: فعل از حذف چون: حیر و شر که با اتفاق منصرف است. **احی**: یکسره و تنوین در رفع و جر چه ضمه و کسره بر یاء و شوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **احی**، بفتح یاء که ثقیل نیست، با حصة یاء نزد او سیبا مسیحا حذف نشود. **احیو**: یعنی در رفع و جر و واؤ بعد یائے تصغیر باقی وارد، چون: سبوسد، و واؤ اخیر بعد قب آں یاء. مقدر کند برائے ثقل ضمه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (معه) **أحیوی**: با بقای یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد و ثلث میکند و جمع کثیر بر کثرت آں، پس میان هر دو منافات است، باں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست. لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر است روا باشد که رو با واحدش نمیند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: رُعة و رعیدت، و در جمع صحیح با واحد برند؛ زیرا که حاصله نیست، و جمع کثیر، گر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن یچ مفردے باشد رواست نحو: رعیدن در رغمان بضم که بر وزن عثمان است. (شرح لأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل است یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیّا وئیّا، و ذیان و تیّان، و اولیّا و اولیّا و الذیّا و التّیّا، واللّذیان و اللّتیّان، واللّذیون و التّیّات و الذّین و اللّاتی، و اولاء بالمد وراوی بانقصر والدي والبی

پس جمع صحیح: کنند بواو و نون، یا باف و تاء. **علام** آنرا بعلام کہ واحد قیسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواو و نون جمع ساختند. **دور** ماضی آنرا بواحد مستعمل قیسی کہ واو است رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند.

عبادید بر وزن فعالین گروهی از مردم دهنده، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا حرم مفردش مفروض کنند، و آن عبودست مثلاً، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواو و نون جمع نمایند، و مثل: بحاس کہ بحس واحد قیسی آن مهمل، و بحس مفرد غیر قیسی مستعمل است بغیر قیسی رو نمایند و حسیات گویند، خلافاً لسنص. (شرح لأصوب)

جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **علیمة** در غلمان بعد کردنش جمع قیس کہ عمه است. **عیر**. و 'عیر' اگر چه اسم است مصغر شود برائے مشابہت حرف استثناء، و در اُصوب گفته: زیرا کہ مغیرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر است: چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغیرت بچوم ثلث متفاوت است، و سو و سوی ہم بر آن محمول است.

اسم عمل: زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، و فعل مصغر نشود **جائز نبود**: و ہمچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و یام أسوع چوں: ثلاثاء و رعاء نزد سیبویہ، خلافاً لسنص. و اسمائے اللہ تعالیٰ و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہیم تصغیر مؤمن است، ابو العباس اور انوشث کہ ازین قول بیرونیز.

در فعل: و اسم فعل، و ما أمیحه و ما أحیسه در تعجب شد دست. **موصولات**: برائے مشابہت با اسمائے متمکنہ در تشنیہ و جمع و فعالیت و مفعولیت و جز آن. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] و انصاف اصلی آن بیاء منقوب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خفاف قیس بود وزن ہم مخالف شد.

دیان. نون کہ مشابہ تشنیہ است گویا کلمہ دیگر است: لہذا الف قبل آن آمد، و ہمچنین ہمزہ اولیاء و نون ادیون.

در الدیس: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد و الف بعد آن افزود مشابہ تشنیہ گردید: لہذا الف را واو کردند در رفع، و یاء در نصب و جر. و اللاتی. ای را بواحد رد کنند یعنی الی و تصغیر آنرا کہ التباست باف و تاء جمع کنند، سیبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع ہے نیاز شدند، و انحش تصغیر لفظ اللاتی و اللامی رو داشتہ. (منہ)

وَأَنسِيَانِ وَعُشْيَشِيَّةٍ وَأَعْيِلِمَةَ وَأَصْيِيَّةٍ شَاذٌ.

و نسبت :

ای الحاق یائے مشدود با آخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بمذلول آں نحو: عربی و یائے مشدود برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه عم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة كوفية، و دوزیادتی ثنیه .....

أَعْيِلِمَةَ در عیلة و قیاس علیة بود. أَصْيِيَّةٌ در صیة و قیاس صیة بود. شاذ زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که بساں راز سیان مشتق و اوند اسیان نزد او قیاس ست، و در حار بر دی ست: که قیاس عشیشیه عشیه چوں معیه بود، لیکن برائے لزوم التباس به تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و اعیمة گویا تصغیر اعیمة جمع قلت غلام ست، و اصیبة تصغیر اصیبة جمع قلت صبی، و فعلا بصله و فعیل برأفة جمع می شود. (منه)

یائے مشدود: نه ساکن؛ تا ییائے متکلم التباس نرود. **باخر کلمه**: زیرا که چوں اعراب عارض ست و محش آخر.

تا دولت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائدة آں صفت ست. (حار بر دی) **بمذلول آں**: معنی باشد چوں: عربی، یا فظ چوں: گفته برائے شخصیکه گوید: کت کدا و کدا اینجی نسبت بفظ "کت" امر اداست. (شرح الأصول) **برائے مبالغه**: در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حشیه.

لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکار اصول) **مگر آنکه**: چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آید، پس در تغلب و لما اسم تغلبی و ملوی گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر بقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیه **تائے تانیث**: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. **کوفی**: در منسوب بکوفیه.

دو زیادتی: و در آں دو صورتست، یکی: آنکه ثنیه و جمع را با واحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون ریدی گویند، و فرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء ریدی و رأیت ریدی یا مثلاً گویند اعراب بحرف و حرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه ثنیه و جمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضی ج یافته نشود، و ارضی بسکون راء در ارضین بفتح راء مؤید وجه دومست، و نسبت بشبه ثنیه و جمع مؤید صورت اول.

وجع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قَتَسْرِي، ویائے مشدود بعد اکثر از دو حرف مثل: کَرَسِي و شافعی و بخاتی و مرمری در کَرَسِي و شافعی و بخاتی و مرمری. و رواست در و مَرَمَوِي، و او را بلع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِي، ویائے مکور از یائے مشدود کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی^{ای، یفتد} در مہیم کہ نہ تصغیر مہوم ست؛ زیرا کہ در و مہیمی گویند، ویائے اول در فعیل و فعیلہ و فُعِل کہ ناقصند و دوم و او شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوي و قَصَوِي،
در عی و عبہ بر لب غفت

جمع صحیح: بواؤ و نون یا بالف و تاء. شبہ آں: چوں: اثنین و عشرین نسبت بآں اثنی و عشری. مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ و جمع نمائند، و زیادت آں چوں زیادت مفرد گردد. معرب بحرکت: و اگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند و فسر ی گویند. قسری منسوب بقفسرین نام شہرے، و در حقیقت جمع قفسر ست بمعنی مس. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی یفتد ویائے نسبت لاحق شود. دو حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکش مے آید. کَرَسِي مثل یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی منسوب بشافعی، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخاتی: بتقدیم ہائے موحده بر خانے معجمہ. بخاتی نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت جمع بخاتی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضربی: در نسبت بضر بواؤ را گاہ علم باشد.

یائے مکور: ای یفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استعمال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند و اگر چہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر نسبت ساکن را بیگفتند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکور بعد آں حرفے مکور، پس آں یا مشدود میماند، و مکور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رصی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در بحی بر وزن منصرف مکور را نینداختند، بکہ ثالث را، گویند: بحی. ایک حرف، و اگر قبل از ان بدو حرف بود مکور را حذف نکنند، بکہ ثالث را نحو: بکیلی در بکیلی بر وزن فعیلی. مہوم: بکہ اسم فاعل ست از قہوم بمعنی سرفروا قلند از خواب کدای "الصرّاح". مہیمی گویند: بابقائے یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف، چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یک و او از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول) یائے اول: یفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، و اختصاص باول جہت سکون و ضعف آنست.

و او شود: برائے ثقل یائے مکور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بر وزن فعیل بضم فاء و فتح عین نام مردے.

چنانچہ در تحیة تحوی، وواؤ ویاؤ فعلوۃ وفعیلة کہ نہ مضاعف اند ونہ اجوف، مثل: شَنِیَّ
 وحنَفِیَّ، و مبرد در عَدُوَّة عَدُوِّ گوید، ویاؤ فعیلة غیر مضاعف، مثل: جِهَنی وَاُمُو کسرہ میانہ
 سہ حرفی فتحہ گردد، مثل: غَمَرِی و شَقَرِی. ودر اِیَل روا کہ بماند یائے اخیر ثالث کہ بعد کسرہ یا یاء
 بود واؤ شود و بعد فتحہ گردد، نحو: عَمُوِّ و حَیَوِّ و طَوَوِّ، و رابع بیفتد یا واؤ شود و بعد فتحہ گردد
 نحو: قاضِی و قاضوِّ. و جزاں بیفتد نحو: مشتری و در مُحِی بعد حذف.....
 در حقیقت نیست و وزن آن تصعۃ است، لیکن ایل وزن فعیل در صورت پذیرفتہ.

وواؤ ویاؤ: افتون ہر دو بجهت فرق میان دو لاء و غیر آن، و خاص بدو اثناء شد: زیرا کہ تا نئے تانیث ل جزم در نسبت خواہد
 افتد، پس واؤ ویا. ہم انداختند؛ زیرا کہ تغیر با تغیر مجس است دارد. (مہ) نہ مضاعف اند: [چوں: ضرورۃ وشدیدۃ]. زیرا کہ
 حذف در آن موجب زیادت ثقل می گردد؛ چہ اگر در شدید شدیدی بی ادغام و در طویس طوی بی ادغام گویند ثقیل بود،
 و اگر ادغام کنند تغیر بسیار کردہ باشند.

شَنِی در شِوۃ نام قبیلۃ از یمن. حَفِی در حبیۃ نام قبیلۃ از عرب. در عَدُوۃ ای در مطلق فعلوۃ وَاُونِیدازد، گوید: ضمہ
 بیائے مشدو ثقیل نیست نحو: سَمَرِی بضم میم و سَمَرۃ، بچنین واؤ ہم ثقیل نہ بود، و شَنِی نزد او شذست.

عَدُوِّ گوید: و سیدویہ عدوی بر وزن شَنِی. غیر مضاعف: [نحو: مدیدۃ گو مغل العین بود نحو: سویقۃ]. نفی مغل
 گردد زیرا کہ یائے مفتوح بعد ضمہ ثقیل نیست. فتحہ گردد: برائے کراہت توالی دو کسرہ و دو یاء. واؤ شود: برائے کراہت مذکور،
 و از انداختن خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آید

بعد فتحہ گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات و یاءات. عَمُوِّ: در عم، أصلہ: عَمِی بکسر میم، یاء بقاعدہ فاص افتد، ماخوذ
 ست از عَمِی علیہ الأمر ای مشتبہ شد، پس ہنگام نسبت یائے مقدرہ واؤ شد. طَوَوِّ: در طی، أصلہ: طَوِی بکون واؤ در
 نسبت و دوم واؤ شد، و حی طی بابقائے یاء شاذست و نزد ابو عمرو قیاس.

واؤ شود: زیرا کہ اگرچہ چار حرف جمع شد لیکن یکے ساکن است پس آنرا بمنزہ معدوم شمرده کلزہ سہ حرفی قرار دادند و تخفیف بقدر
 امکان نمودند و حذف کردند زیرا کہ فی حمۃ تخفیف بجهت سکون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (رکار، الأصوب).

شرح الأصوب) جزاں: خاص باشد یا زیادہ. مشتری: در مشتری اسم فاعل و مستقصی در مستقصی.

محی: اسم فاعل از تفعیل، أصلہ: محی بر وزن مصرف، یاء بقاعدہ قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فتویٰ، چنانچہ رابع اگر اصلی
 ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگر نہ بیفتد یا واؤ شود،
 چوں: حُبْلِيٌّ وَحُبْلَوِيٌّ وَحُبْلَاوِيٌّ، ودر خامس حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ وَجَمَزِيٌّ.
 ہمزہ مدودہ اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود
 وجوباً، نحو: حمراوي، .....
 (در حمزہ)

محوی. ای بخذف یکت یا از مشد اول و قلب دوم بواؤ، بلکہ بخذف یائے زائد و قلب اصلی بواؤ، کذا فی "شرح الأصول".
 و نزد ابو عمرو محوی بہتر ست، و نزد مبرد محیی **الف ثالث:** کہ آخر اسم مقصورہ باشد.
واؤ شود: [و حذف نشود، تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واؤ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل،
 اول: برائے آنکہ رجوع بصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکہ اجتماع کسرہ و یاء ات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل را بہ ہات واؤ
 برند. (جار بردی، شرح الأصول) **فتوی:** در فقی و روحی و در رحی.

چنانچہ رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواہ از یاء. (جار بردی) **أعشوي** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی
 است. **أرطوي.** در ارضی نام گیاہے، و الفش برائے اخاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن
 مدہ میان فتحہ و واؤ ہم جائز ست، و پنچمین أعشوي، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واؤ و مثال اصلی لموي در نماطم، و جائز
 ست در اں لمي و نماوي. **واگر نہ بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل از اں و برائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول". **خامس:** کہ پنج حرف دارد. **حکمی:** کہ چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکہ در سفر تحرک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید،
 و مصطفوی قول عامہ غلط است. **جہزی:** در جہزی بفتحت تیز رو، افش زائد ست، گویند: حمار جہزی خری تیز رو.

ہمزہ مدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نہ زائد و نہ مبدل و نہ برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** و بعضے بواؤ بدل کنند: زیرا کہ
 ہمزہ از واؤ ثقیل ست، و ہمزہ مدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را: زیرا کہ مدودہ دو حرف ست، و بجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف
 مقصورہ ساکن. **قراءي.** در قراء بر وزن فعان بمعنی متعدد. **واؤ شود:** برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و یاء بدل
 نکنند: برائے کراہت یاء ات، و اثبات حذف آں ہم حکایت کردہ اند، و حلولی و حروری در حلولاء و حروراء نام دودہ نزد
 جمہور شاذ ست، و گاہے واؤ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني و در صعاء. (رضی، جار بردی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: **كساء وعلباء**. ویا در نحو: سقاية وحوالایا همزه گردد، ودر رای ورایة بماند یا همزه شود یا واو وظی و ظیبة و غزو و غزوة و مانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد و یا واو شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: **أخوي و ستهي**، و در شیه: **و شوي**، .....

و اگر نه: ای نه اصلی بودند برائے تانیث، بلکه یا مبدل از صلی باشد، یا برائے احق.

جوازا: زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابق هم جائز است: چرا که یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمعه هر دو رعایت کردند. **كساء**: واصله: كسو، همزه آن بدل از اصلی. **عداء**: بالكسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یا در نحو** مراد ازان یا نیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بر وزن فعالة بالكسر والضم پیانه شراب. **همزه گردد**: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم ازان که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت افتاد منع قب یاء همزه نمند، و ای همزه را واو کنند چنانکه كساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، ودر لغت و واو هم شود. رابطة ای یا نیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود**: [برائے مشابهت حی در سکون ما قبل]. نحو: سقائي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ایس الف بذات خود اصلی نیست. (شرح لأصول) **یا واو**: حی: روي؛ زیرا که واو قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آن**: ای فظیک آخرش واو یاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یایی نحو: صیة و غزوة، و نزد ابن ملک و غیره صرف دریائی. **فتحه یابد**: تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء در نسبت لا حرم می افتد تغییر دیگر در آن کردند که تغییر مجانس تغییر ست. (شرح الأصول)

واو شود: یعنی در نحو: صیبة، و واو در نحو: عروة بحس منده. **واجب است**: اگر در اصل متحرك لاوسط بوده را مش نیسانس محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف هاء. **یا ممتنع**: اگر با صحت لام محذوف هاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز**: در غیر صورت وجوب و امتناع، و آن سه قسم ست، یک: ساکن لاوسط محذوف الملام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك لاوسط محذوف سلام معوض همزه، سوم: ساکن لاوسط بهمچنین.

در أح. اَصْه: احو بتحریک لام مش نیسانس محذوف ست. **ست**: اَصْه: سته بتحریک سرین، را مش نیسانس محذوف ست

أخوي و ستهي: هر دو مثال متحرك الاوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شیه: اَصْه: وشیه، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيٌّ، و در سہ: سَہِي، و در دَم: دَمِيٌّ و دَمَوِي، و در حر: حَرِيٌّ و حَرَجِيٌّ، و فَم: فَمِي و فَوَہِيٌّ، و در ابن و ابنة: ابْنِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ و سِمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِي و بَنَوِي، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن است ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُختی و بنتی، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود ^{چون دم و حر و اسم} کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِي و کَلْتَوِي و کَلْتَاوِي. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اور او احد موافق ^{من جلاوي کہ گذشت ای نسبت} نبود، چوں: مَدَائِنِي

عده: اصله: وعد، لامش صحیح است، و فائے محذوف در آن ممنوع است. سہ: اصله: ستہ، لامش صحیح است عین محذوف و رو ممنوع. دم: اصله: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آں جائز، و همچنین در حر و فَم. ابن و ابنة: اصلهما: سو و سوة بتحریک لام کلمہ محذوف است و عوض آں ہمزہ وصل آمدہ. ابني و بنوي: بے رد محذوف و در آں حذف ہمزہ، و سوي گویند: برائے اجتماع عوض و معوض عنه. فَم: اصله: فوہ، لامش محذوف است و میم بدل از واو. اسم: اصله: سمو بالضم و الفتح و الکسر، لامش محذوف است و عین ساکن و ہمزہ عوض. سموي: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بکون میم. و انم: ای در این کہ میم افزائند ہنگام نسبت سہ وجہ است، یکے: اسمي بکسر نون نزد جمہور: زیرا کہ نوشتن تابع میم است، و میم در نسبت باجرم مکور، و نزد بعضی بفتح نون است، دوم: ابني باسقاط میم و ہمزہ. ساکن بود: زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: اصلهما: اُحوہ و سوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائید عوض داوند و ہمزہ را مضموم ویہ را مکور و خاء و نون ساکن کردند. مانند اُح: پس اُخوي و سوي گویند، و تائے تائید دور کنند. کلوي: بر مذہب مختار و ابرائے اشعار تائید بیا بدل شد. کَلَوِي: تائے تائید را حکم اصلی داد: زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویہ بخذف تائے مبدل و آوردن واو مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع. کَلْتِي: بخذف الف: زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے است چوں: اُختي. کَلْتَوِي: بابدال الف بواو چوں: عدوي. واحد موافق اُلح: برابر است کہ واحدش نباشد چوں: عادیہ، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد. مدائني: در مدائن کہ جمع مدینہ و نام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِي، وبمركب اگر علم ست، پس از غیر اضافی جزو دوم بیگنند چون: بَعْلِي وتَابُطِي، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو دومش معلوم و در اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِي ورسولي، وإلا ثانی نحو: امْرَئِي، وما ندر آزي.....

انصاری در نسبت بانصار، ایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد.

محاسنی در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود آنچه آن جمع حسن ست، و قیس جمعش أفعال وفعول ست، و بعضی بجمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، ویا نسبت بدان لاحق نمایند، و حسی در محاسن گویند.

والا رد کنند زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که درست کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد برائے حصول این غرض کافی ست، لهذا علامت تشبیه و جمع می اندازند. (حار بردی، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکه بجمع نشود. **از غیر اضافی**: اندکی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن حرف یا نه. **جزو دوم**: بجهت بودن آنرا محل تغیر، و بمنزله تائید تائیس، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غایب، و برائے ثقل در بقای هر دو کلمه. (رکار الأصول) **بعلی** در بعثت که مرکب مزجی ست، و پنجمین سیویه و خمسة عشر، و بعضی در منع کنند، و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعثت یکی هم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بهر دو جزو را داشته بعنی یکی گفته، و بعضی بعد هر دو جزو یا نسبت آرند، حی: بعسکی (شرح الأصول)

تابطی در سابط بشر که علم باشد. **از اضافی**: حذف کنند و یا نسبت در اول لاحق نه نمایند.

اگر کنیت ست: اینجا جزو اول را از آن حذف کنند که مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، همچنین دیگر آنچه مشترک باشد، چون: فظ عبد الله و عبد الرسول، لیکن شرطست که در اینجا معنی مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عدد مضاف که حقیقه غرض عبدیت مضاف نیست عدی گفتند، و التباس اشتراک را مضائقه نکردند، و منافی بهم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، حار بردی)

زبیری در اسرار که کنیت ست و جزو دوم مشهور هم، پس این مثال هر دو میتواند شد.

رسولی در عدد رسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. **امرونی** بکسر راء و فتح آن نحو: امرؤی در امرؤ النقیس که جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزله بعثت شد، و مروی بفتح راء و سکون آن نیز گویند وقت رد باصش که مرء بافتح است. (رکار الأصول، حار بردی) **رداری** در روی نام شهر باضاه الف و زائے معجمه.

وَرَجُلٌ مَرُوزِيٌّ وَبَدُويٌّ وَهِنْدَوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعَبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نست بادیه برے شمشیر مسوپ بند از عدد شمس در عدد نه حذف قیاس ساخت میشود
 اسم الشيء فَعَالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِّمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومِ جَدُّ طَاهِ زَلَّ اَمَّا ہَمْزہ می آید
 بدل از حرف لیں در ذَابَہ و عَالَم و بَاز و شِئْمَہ و مَوْقِد، و از ہاء و عین در مَاء و اَبَاب بحر، ...

در حل مروی: بزیوت زاء و مرو نام شہرے، و صفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی 'الحریری'۔ عَقْسِيٌّ۔ در عدد انقیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند۔

اسم السی: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے۔ لِعَامِلِهِ۔ کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عَوَاحِ عَجْ فَرُوش۔ صَاحِد۔ کہ کثرت بملا بست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: حمال صاحب شتران ای گلہ بان۔ مَفْعَلَةٌ: چوں: مَأْسَدَةٌ برائے زمینے کہ در آن شیران بسیار باشد۔

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدۃ و ہَمْزہ در اس کہ عوض محذوف ست ابدالش گویند مگر
 مجازاً، و ہمچنین تاء در اُحْت و بَست بجائے واؤ نہادہ اند اگرچہ مجبور و مقارن آنست؛ لہذا گویند: کہ وزنش فَعْلَہ است نہ فعل، و واؤ
 در آن محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدست الف نہ محذوف، و طریق شن فتن ابدال چند چیز ست کہ در
 'شافیہ' و 'شرح اصول' بیان کردہ۔ حرف ابدال: مراد از اس آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہ از جمیع حروف نبود یکہ بعضے چنانکہ می آید۔ (رکار الاصول)

نہ برائے ادغام: احترامت از مثل: اِسمع، اصْصِ اِسمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند
 اِنْصَت۔ خاموش شد روزیکہ حد صاء نام لغزید۔ دَانِدَ۔ فتح ہَمْزہ، اُصْصَ: دَانِۃ بلف ساکن۔ بَارَ: بسکون ہَمْزہ لغتے ست در
 ناری، و اصْصِ بلف مبدلہ از واؤ ست، و دلیل واؤی بودنش ثبوت جمع اوست۔ مَوْقِد: ہَمْزہ اصل آں واؤ ست مر از وفود۔

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین۔ مَاء: اُصْصَ: ماہ بدلیل اُمواہ و میاہ و اُمواہ، و میاء ہم آمدہ۔ اَبَاب بحر: در عباب بحر، عین
 ہَمْزہ بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بندی آب بحر۔

الف از واؤ و یا و ہا و ہمزہ، چوں: طائی و آل، و یاء از واؤ و الف و ہمزہ، چوں: صبیہ و صبیۃ و حبلی، و از یکے از دو یا سه حرف تضعیف و از نون سماعاً کثیراً، چوں: دینار و املیت و قصیت و اناسی، و نزد بعضے املیت امللت و ولغت مستقلند، و از عین و باء و سین و ثاء در صفادی.....

طائی: و صبیہ بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد و اول بalf بدل گردید.

ال: اصلش نزد کسی نون ست، واؤ بalf بدل شد، و آن بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب موس اعتبار کرده، و نزد بھریان اصل آن اهل ست، باء بھمزہ بدل شد و ہمزہ بalf، کما فی شرح الاصول، رضی گفتہ: زیرا کہ ابدال باء بalf ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت خاطر نمیشود، و نزد بھریان الفش بدل از باء و ہمزہ است" ساقط شد، و ایں مثال برائے ابدال واؤ و باء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال باء بواسطہ است، و جز بواسطہ ابدالش نمیشود، و از اینجا وجہ آن دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائی اول گفت.

ہمزہ: چوں: دینار و دینار دین بلف. دینار در دینار بتشدید نون بدلیل دینار. املیت از املت عبارت زائد نویسانید، در قرآن ست: املت (سفرہ ۲۸۲) و املت (سفرہ ۵) و املت از قصصت، و تفسیر ناخن چیدست، و چار بر دی گفتہ: رواست کہ معنی قصصت اطفای ایں باشد کہ آوردیم اقصای آنرا، چہ سر ناخن بر میشود و همان اقصی است اناسی از ناسی جمع انسان، و مبرہ گفتہ: اناسی جمع نسی است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند کہ یاء در نسی برائے نسبت ست جمعش اناسی نیاید (شرح الاصول، رسی) و ولغت مستقلند زیرا کہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل و دوم را فرع گفتن معنی چہ؟ و از عین ابن حجب گفتہ کہ ایں ابدال ضعیف ست، و چار بر دی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادی جمہ نقائق

و در باء:

من الثعالي و وخر من ارايها

و در سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

و در ثاء:

قد مر يومان وهذا الثاني وأنت بالهجران لا تبالي

و ایں اشعار ضعف را رفع نمیکند. تعالی: از تعالی جمع ثعلب.

و ثعلابی و سادی و ثالی، و واو از یاء و الف و همزه، نحو: فهو، و میم از واو و ر فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات محو و ما زلت راقما و من کثم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از یاء و واو و سین و با و صاد، چون: أتلج .....
 عطف بر نون مبدع در اول معنی ادخل

الف: چون: أوادم، و همزه نحو: حون و حوة که در اصل همزه بود. فهو: صیغه مبالغه از هي، اصله. هوی بر وزن فاعول،
 و قیاس آن بود که واو یا می شد **فم:** اصله: فوه، باء حذف شده و او بمیم بدل گردید. **در لیس:** إلخ. قول نبی است **لایه:** و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت **لایه** نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعر ازین گوید:

ذالك خلیلی وذو یعاتبی یرمی ورائی بامسهم وامنسله

و از نون: ای چنانکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شب بتحرک اوسط بمیم بدل نشود. (رضی) **نساء:** بر وزن فعلاء از شب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزوما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخواه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهولة شفوی، پس خروج از نون
 بحر و مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و غلطی در عرب نیست که قبل بانه آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از سان بمعنی سر انگشت. **و طامه الله:** [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طامه و طامه دو لغت است، در ارتشاف است: که آنچه مدعیان اصالت صاه گویند: که بطیم جانے نصیب
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. **و از باء:** ای بدس میشود بم. **بنات محو:** از بنات بحر ای دختران بخار، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہذا بدخریت آن نامزد شد، **ابن جنی** گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید
 نباشد. (شرح الأصول، رصی) **راقما:** و راتنای همیشه بودم مقیم. **مس کثم:** از کتب ای قریب شد.

صعانی: در نسبت بصنعاء، گویا اول صعاوی گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی)
 شرح الأصول) **لعن:** در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و ذعالت ولست، وباء از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكُ وَهَنْ فَعَلْتُ
 فعلت ویا هناه، واز الف در مَهْ وَاَنَّهُ، ولام از نون و ضد در اَصِيْلَال و انطجع، وطاء و دال از
 تاء نحو: حُصْطُ و فُزْد و اَجْدَمُعُوا و دَوَّلَج، و جیم از یاءِ مشدود در حالت وقف نحو: فقیمج،
 و از محقق، نحو: حجتج و اَمَسَجَت. و رواست ابدال صاد از سین که قبل غین و خاء قاف و طاء
 بود، نحو: اَصْبَغ و صَلَخ و مَس صَقَر و صِرَاط، و ابدال زای از سین و صاد که قبل دال و نون و ساکن نحو:
 طست

طست: اَصِه: حس بدیل طسوس، سین دوم تاء بدل شد. **ذعالت** در دعاب بمعنی پارچه کهنه، و ست در ص، صد
 دوم تاء بدل شد. **از تاء**: فوقانیه نحو: رحه در وقف. **هیاک** از یاک، و هیث استعین قراءت آمده.
 با **هناه**. بمعنی هس بندها، اَصِه: هس و او متصرف همزه شد و همزه به گردید، و رضی گفته. نزد بصریان بدل از واو است، و نزد
 ابوزید و انقش برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو صعیف. **انه** ای یا ضمیر متکلم. **اصیلال**: اَصِه: اَصِيْلَال، تغییر اصیلال
 جمع اصیل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رعیف و رعمان. **انطجع**: اَصِه: صصحع، و آن وقت ردی است.
حسط: اَصِه: حصت، و فرد اَصِه: هرت از حوص بمعنی خیاطت و هور، و یں قسم شذوشت برائے تغییر ضمیر.
احدمعوا: و آن شذوشت در اجتماع. **دوَّلَج**: در تولج موضع دخول و حثیان. **فقیمج** در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو
 عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (حار ردی) **از محقق**: متصل یا منفصل، یک
 حرف یا بدو، یا سه حرف. **حجتج**: اَصِه: حجتی ای ج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتَج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

اصحح در اَمَسِب، و بعضی گویند: مر جمیش بدل از الف ای است. **قبل غین**: بدانکه این حروف مجبوره مستعینند و سین
 مبهوس متسفل، لهذا خروج از این بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند زیرا که صد در بمیں و صفیر با سین و در ستعل.
 بحر و مذکور موافق است، و اگر سین متاخر از این حروف افتد بدل نکنند، چون. نسبت زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست
 که بالارفتن. (رضی، شرح الأصول) **صقَر**: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مبهوس است و دال مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را
 بدل کردند زیرا که در صفیر و مخرج منسوب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صد از حروف مطبقة مبهوسه رخوه است
 و دال از منفتحه مجبوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

برائے غیر الحاق و تضعیف جزاں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظی مر لفظی را، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی، و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا زیادت، و غلبہ زیادتش در محاش، و ترجیح یکے بر دیگر۔

غیر الحاق، تضعیفی: زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازین حروف بود و گاہے از غیر آن، نحو: شمل و حبس، و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد. **تضعیف**، ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق ست: چہ آن گاہے ازین حروف باشد چون: علم، و گاہے از غیر آن نحو: حرب، (چار بردی)

هویت السمان: [دوست داشتہ زنان فرہ را] حکایتست کہ مہر و مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشبینہی وقد کنت قدما هویت السمان

مہر: گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دوبار جوابت دادم (بصامی)

اشتقاق ست: و آن سہ قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چون: صرب از صرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف نیز ترتیب، چون: حد از حد، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در نقطہ، مثل: عین از عین، و آنرا کبیر خوانند. کہ **دلیل اصالت**: ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ می شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفی از ان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چون: نون و یائے سہمہ مصدر کہ در اندہ نیست، و همچنین اگر در فرع حرفی باشد نہ در اصل گویند. آن حرف در فرع زائد ست، چون: میم و واو مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم اصغر ست. **دلیل اصالت ست**: چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب ای اوزان مستعمل نہ شد. **بر تقدیر اصالت**: پس اگر در لفظی از حکم زیادت حرفی خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آن حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چون: موصوہ بالکسر و فتح و او تشدید طاء، اگر ہمیشہ را زائد و واو را اصلی گویند خروج لازم آید: زیرا کہ مفعول در اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود: چہ مفعول موجود ست نحو: عسود. **در محاش**: ای چون حرف در محلی واقع شود کہ زیادتش در آن محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانع نہ بود، چون: میم مدین بہ یائے آن، زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد شود، و این دلیل سوم است. **و ترجیح یکے**: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت. پس اگر مر جھے با یکے یافتہ شود ترجیحش دہند، و الا مر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بَلَعْنِ فَعَلْنِ بود از بلغ، و تَرَعُوت تَفَعُلُوت از ترخم، و سَنَبْتَةُ فَعْلَتَةُ از سنب یا عدم نظیر ہر سہ، و میم مراجل اصلیت از جهت ممرجل با غلبہ ی: یای توت اشتقاق ^{بمعنی پارہ از زرکار} و در کلام عرب ^{در وزن} زیادش در اول. و در کلمہ کہ محتمل و اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم فعلی بود و ہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک، نزدیک ابو عبیدہ مفعول بود از لَآک بمعنی اُرسل، ..... کہ واضح باشد

قوی ترین اِلخ: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس پنج یکے با او معارضہ نہ تواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.
بلعن: بکسر باء و فتح لام و سکون نین بمعنی بلاغت. **فعلن:** اگرچہ معنی یافته شد، و فعل بسیرست چوں: قسطر.
ترعوت: بمعنی ترسم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت:** نہ فعلل و با وجود کثرت آن، چوں: عضر فوط. **سنبتہ:** بفتح سین و سکون نون و فتح موحدہ و فوقانیہ. **فعلتہ:** نہ فعلتہ با وصف کثرت آن، مثل: بعثرہ. **با عدم نظیر:** پس چوں اشتقاق دلیل قویست با قضاے آن حکم کردند. **میم مراجل:** بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعال، نہ معاعل.
ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازاند گویند وزنش ممفعول باشد و آن در کلام عرب یافتہ شدہ.
دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آن کلمہ را دو فرع یا دو اصل یا یک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد.
جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دو وجہ اِلخ:** در اں کلمہ بلا ترجیح یکے. **اُرطی:** نام درختی کہ شتر آنرا میخورد. **فعلی:** با صلت ہمزه و زیادت الف آخر. **افعل:** زیادت ہمزه و اصالت الف کہ بدل از یاء ست.
بعیر اُرط: ای شتر خورندہ اُرصی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزه اصلی باشد و الف زائد برائے اخاق بجعفر: زیرا کہ اُرصہ بر وزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمہ افتد، و استعمال دوم می خواہد کہ ہمزه زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء: زیرا کہ اصل رط اُرصی بود، یاء بقاعدہ قاصص افتد و آن لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جابر ردی) **واگر نہ:** ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملائک:** اللہ قادر لیل ملائک و ملائکۃ، ہمزه رابعہ نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.
لاک: و ملائک و ملائکۃ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: این اشتقاق بعید ست، چہ اگر لاک بمعنی اُرسل باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. و جواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جابر ردی گفتہ: اگر لاک بمعنی اُرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جابر ردی)

و نزدیک بعضی مفعول از ألوكة بمعنی رسالت، و نزد ابن کیسان فعّال از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 دلیل زیادت حرف خروج کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفحر
 و حفساء، و اگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش
 در اں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر پنج تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب....
 از زیادت کلمہ یا اخت آں

ألوكة و الوک بر وزن و معنی رسول مؤید آست، و بریں ہم میم زائد بود، اصل مکت مکت قلب مکانی نموده ہمزہ را بجائے یاء
 آوردند، و بالعکس، و آں بسیار آید، و در ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. ملک از مکت؛ زیرا کہ مکت
 مالک امور است کہ خدائے تعالیٰ بدو تفویض نمود، پس میم او اصی ست و ہمزہ زائد، و بریں مذہب ضعف لفظی ست، زیرا کہ
 فعّال بنائے نادر ست و ہم بعد معنوی؛ زیرا کہ مناسبت آں باوکت قوی تر است. (شرح الاصول، حار بردی، بصامی)
 دلیل زیادت حرف: عدم نفیر باشد، و آں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر
 اصالت و زیادت ست. اختش کہ موافق آں در حرف و معنی ست. بر اصالت: ای اگر حرف را اصی گویند لازم آید کہ آں
 کلمہ با اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: ناصبہ بمعنی کوتاہ بر وزن فعل بضم فاء فتح عین، و اگر نون را اصی گویند
 وزنش فعل باشد، و آں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الاصول) نون قنفحر: بکسر قف و فتح فاء بر وزن
 جر دحل، و حفساء بضم خانے معجمہ و فاء بر وزن قرصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعل و فعلاء گفتند، و اگر چہ از اصی
 گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت در بخال لازم آید کہ در اخوات شان اعی قنفحر ناصبہ و حفساء
 بافتح فاء نیز اصی بود، و آں از اوزان بیرونست؛ چہ فعل ناصبہ و فتح لام اوں یافتہ نشد.

نیز زائد: زیرا کہ حرف زائد چون در زیادت و اصالت و اثر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا کہ مزید بہت کثرت غیر مضبوط ہستند.
 کنون نرجس: اگر آنرا اصی گویند وزنش فعل بکسر لام اوں باشد، و اگر زائد قرار دہند بر وزن فعل بود، و ہر دو یافتہ نشد.
 محل نیاید: پس لا حرم حکم باصالت آں کنند اگر چہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم و زائے معجمہ
 بعد مہملہ و ضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، ہمیش را اصی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعلیوں
 و مفعولیوں ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لا حرم باصالتش حکم دہند.
 غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضع کہ واقعت.

غالب: چون اوراک غلبہ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در اں شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف **باسه حرف اصلی**، چون: **کرّم و قردد و عصبب و مرمیس**،
و تکریر فاء تنہار و انہود، و زلزل و قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول **باسه**
حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگرچہ باز زیادہ از سہ
بود، و یاء **باسه** حرف و یا زیادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع، .....

حرف تضعیف: [یک یا دو برائے الحاق و غیر آں.] و آن دوم ست از دو حرف: زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست: چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد ضلیل اوس متعین ست،
زیرا کہ در کرم حکم زیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)
سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بند، مثلاً تکرار لام برائے احاق: جعفر، و دران ہم مثل
: کرم یک حرف مکرر ست. (رکار الأصول) **عصبب**. بمعنی شدید از عصب، و زلزل فعل تکرار عین و لام برائے احاق
بمفعول. **مرمیس**: بمعنی سخت از مرأسة ست، و زلزل فعل تکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. **روا نہود**. پس جائز نیست مثلاً: صصر: زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آن بہت زوم
ابتداء سکون متغذّر، و اگر ہمزہ وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
متجانسین در صصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ و زلزل فعل ست نہ فاعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
اصلی غیر مکرر لازم آید، و آن ثابت شدہ، پس آنچه در شرح الأصول است کہ ایں ثقل و قسّ لازم آید کہ تکرار بدون فصل
شود باینکہ بہو ثقل در صصر موجود است فقط ساقط شد. (جاء بردی، رکار الأصول)

قوقیت: از قوفاۃ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریان بر وزن فعل و فعت. نہ از باب **تکریر**: چنانکہ کوفین
گویند زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را دور قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر و زائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
مکرر و زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چون: اُفکل بر وزن اُفعل، و فعل ہم گفتہ اند چون: ماسل
نہ موضعی، بخلاف نسل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. **حرف اصلی**: و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: اُحصول
بر وزن اُفعل. **فقط**: کم از آن نہ زیادہ، پس ہمزہ ہل و ہصل اصلی باشد **باز زیادہ از سہ**: نحو: مدحرج و متدحرج و محرج
و مصروب و مصر و جز آں. **یا با سہ حرف**: [اصلی چون: یرمع و یدمع.] ای و غالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ از سہ، چون: سحقیۃ بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فصول ست، چون:
عصر فوط یفعلول. **غیر مضارع**: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواو باسه حرف یا زیادہ مگر اول۔ ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، و مطرد
ست در مضارع و بعضی ابواب۔ و تاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت۔ و سین در
باب استفعال، اما لام کم آید، و ہاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل و عبدل و اھراق۔ چون
غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: اھجیری، و الا حرفی کہ مستلزم خروج نبود چون
میم مدین، نہ یائش، و طائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعول و فاعول، نہ فاعیل و فاعولی، ...
^{سین چوں حیدر و جدول}
^{زیادت نون چوں مصرع}
^{عطف بر نون}
^{در حد}
^{از وزن عرب}
^{عالب زیادہ}
^{تا بر وزن فاعیل بود ثانی}

یا زیادہ نحو: سروح ساکسر و حائے مہمہ ناکہ طویلہ، و کھور۔ و وزن سمرجل سحاب متراکہ
مگر اول: یعنی لف و واو در اول زائد نشود، پس در وزن بمعنی دہیہ مطلق بسفر جل۔ و وزن فعیل است، و الف در اول نیاید۔
ونون الخ۔ یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چون: عرب۔ بہمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو:
عمر ن۔ و اگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: بر ناساء، کہ: فیل۔ بعضی ابواب: ثلثی مزید نحو: قصر و حرحہ۔
بعضی ابواب: مثل: تفعیل و تفاعیل و استفعال و تفعیل و جزآں۔ و دعوب مصدر، و پنجمین تحوال۔
وسین در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در سماع یسطیع کہ اصلش نزد سیہویہ اطح یصیع ست شاذ بود، و ز مخشری
سین سکد را کہ در حاست وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: اکرمشکس زائد شمرده، و این حاجب قول آورد کردہ:
زیراکہ درین ہنگام شین کشکش ہم کہ برائے فائدہ مند کور می آرند زائد شمردن خواہد افتد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست۔
امالام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آن کردہ اند۔
بل نیاید۔ زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند۔ بعضی: یعنی مبرد؛ و ہذا آنرا از حروف زیادت
نشرده۔ اھواف: اُصہ: اُرق۔ ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چون گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزہ وصل
آوردند، و ھراق ہم آید، و مبرد را میرسد کہ گوید: الف دران زیادہ است چہ ھرق ہم می آید۔
غائب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آن دران موضع غالب ست۔
اھجیری۔ بکسر ہمزہ و جیم بمعنی داب و شن، پس ہمزہ ویاء و الف دران زیادہ است بجہت غلبہ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ
حرف اصلی و ز نش اھجی ست۔ و الا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود، زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند۔
میم مدین: کہ زائد ست و ز نش مفعول۔ قطوطی: نام موضعی کہ طائش زائد ست و ز نش فاعول
نہ الفش: تا بر وزن فاعولی باشد۔ مفعول: ناظر ست بدین، و فاعول بقطوطی۔ و فاعول در کلام عرب چوں: عشوش۔

و اگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادتش زیاده بود از دیگر، چون: واو کوالل نه همزه اش اگر چه فوعلل و فعائل هر دو نایابند، و اگر بیج کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک او غام بود با شبهه اشتقاق بر شقّ ترجیح دهند یکی را بفق او غام، و بعضی بشبهه، پس یا جح یا فعمل بود زیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شقّ است ترجیح بفق او غام است، ....

موجب خروج: یعنی هر که رازاند گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل** بمعنی کوتاه بر وزن فوعل ملحق بسفر جمل **هر دو نایابند:** لیکن زیادت و او در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آن؛ لهذا واو رازاند گیرنده همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهه اشتقاق که معنی آن عنقریب میدانی معارض شود باین طور که اگر در فظّی زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد.

و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق درین صورت هر دو وجه رواست هم کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسبت بفتح میم و یا، اگر همیشه رازاند گویند وزنش معص باشد و آن موجود است و ماده آں سبت بود و آن یافته نشد. پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازاند قرار دهند وزنش فعیل باشد و آن ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسبت بود و آن ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، ناحمه رواست که وزنش مفعول گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

بشبهه اشتقاق: [ای بر شقّ واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف فک او غام است، یعنی فک او غام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (مسه)] یعنی در کلمه هم او غام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آن عبارتست از یافته شدن فظّی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکار الأصول و غیره) **بفق او غام:** ای بدلیل جواز آن، یعنی جواز فک او غام مقتضی زیادت حرفی که باشد هم رازاند گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا اقل فک او غام در حرف متجسس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبهه: یعنی شبهه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آن مقتضی زیادت حرفیکه باشد هم رازاند گویند اگر چه فک او غام لازم آید؛ تا حتی الامکان فظّ موضوع مستعمل از دست نرود. **یا فعمل** اگر بفق او غام ترجیح دهند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک او غام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات او غام نشود اگر چه ماده اش یا ح خواهد بود و آن موجود نیست **لوجود آج:** بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازاند و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آن موجود است، و فک او غام را بر شقّ محمول کنند، اگر جیم زائد گفته شود بتائے مهمل که یا ح باشد لازم می آید.

بر هر دو شقّ: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازاند گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفق:** پس حرفی را که جواز فک او غام مقتضی باشد رازاند گویند؛ زیرا که ترجیح شقّ دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ لوجود مہد وهد، واگر بقت نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب، پس موزن مفعول باشد؛ لوجود وظب، نہ مظب ورممان فعلاں بود، لوجود رم، ونزد بعضے فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب، وبعضے باقیس، پس حوَمَان نہ فوَعَال از حَمَنْ ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، وَمَوْرَقٌ مَفْعَلٌ ^{ریات حرمت شعیف} بود، نہ فوَعَل کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست، .....
^{وزن فعلاں از فوَعَال} ^{بفتح ہم ہے}

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں] یعنی مہد را در ہم دو صورت مدۃ اشتقاق موجود ست برابر ست: کہ از مہد گیرند وداں دوم را زائد برانے احاق گویند؛ تا وزن فعل بود، یا از ہد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعول خوانند، لیکن حکم بزیادت وال لازم ست؛ تا فلک ادغام شاذ نبود. اگر بقت: ای گمہ یک شبہ اشتقاق باشد وکلک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرنج دیگر نیست. نزد بعضے: حاصل آنکہ اگر در فظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود، لیکن وزن مقلوب را زمی آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق زودست میرود و دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور شبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل گرچہ وزن مغلوب باشد زان بہتر ست کہ بترکیب مہمں رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. موط: نام موضعی کہ در ان فلک ادغام نیست و شبہ اشتقاق موجود. مفعول: بزیادت میم واصلت واؤ. و ط: بمعنی دہد، پس وزنش فوَعَال باصاات میم و زیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی صحیح یا کس ورمس موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. نزد بعضے: ای نزد مرتجان بوزن اغلب در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. اغلب ست: چوں: تفاح سیب، وکرت گندنا وجزآں. شبہ: یعنی بر تقدیر وزن اغلب و غیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (مدہ)

حوَمَان: بالفتح نبات بر وزن فوَعَال بزیادت واؤ مشتق از حوم بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب ست، بکہ بر وزن فعلاں بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردید نیست، واینچہ وزن اقیس معارض نیست.

فوَعَل باصاات میم و زیادت واؤ از مرق: کہ اگرچہ: کاف برانے عت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوَعَل در امثال مودق کہ و لاش میم مفتوح و ثانی واؤ ساکن و ثاسث حرف مفتوح باشد بقیس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعول بفتح عین: زیرا کہ مفعول از امثال واوی صحیح الاداء بکسر عین مے آید چوں موعِد و موح و موصِع، کد فی 'شرح الأصو' (مدہ)

اما مغلوب ست: و معن غاب، لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوَعَل گوید

واگر اغلیبت نبود هر دو برابرند، چوں: **أَرْجُوَانُ افْعُلَانُ سِتْ** یا **فَعْلُوَانُ**، واگر شبهه اصلاً نبود پس باغلیبت، واگر نباشد هر دو برابرند.

ای اغلیبت هم باشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبی من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود، ....

قرع

از ابدال و غیره

ای در مصنوع

اگر اغلیبت: یک از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود **هر دو برابرند:** ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (مه) **أَرْجُوَانُ**. بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب از عنوان.

افْعُلَانُ سِتْ: بر تقدیر زیادت همزه و اصلات و او چوں: افعول از ترکیب ر ح ا بر ح و، یا فعولان بر تقدیر اصلات همزه و زیادت و او، مثل: عمو ل از ترکیب ا ر ح بمعنی خوشبو، و بیچ یکت ازین دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الاصول)

پس باغلیبت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غائب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: همعه بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه افعه بزیادت همزه، زیرا که وزن فعلة بسیار سست چوں: دسه افعه، و افعه کثر مثل: همعه، و همع و همع هر دو مفقود است. **هر دو برابرند:** چوں: سسوا نه که بر وزن افعولانه بود یا فعولانه هر دو نادر است، و سسین و اوسط معدوم، و فیه شیء **تمرین:** در لغت خوگر فتن، و وضع آں برائے امتحان متکلم است.

کف تی الح: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمهور آنست که اگر تغییر دبی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقای ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و همس آری در مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آں بر چه صورت شود؟ و ناگزیر است از تخالف صیغه هر دو ماده آں گویند: از صرب مثل: حرح یا بصرب بساز. و هم از رباعی ثلاثی نه سازند، هان بنائے مثال مجر و از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبهمی مه از مسی عنبه زیاده بود زوائد را اندازند، و از مستعفر مانند کتف عفر سازند، و جری گفته. بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از صرب مثل: دحرج بساز، جوابش داده که ایں محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف:** که ازان صورته صحائف ساخته شده.

دعایا: اَصْه: دعایو، جمع دعیة، اَصْه: دعوة، پس یا که در جمع بعد الف سست و در مفرد مده زائده بود همزه گشت، و او ای، گردید دعائی شد، پس همزه را بیاید بدل کردند و فتح دادند، و یا، را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (مه)

پس دعا مبني مہ ست، وصحائف مبني عليه ودعا يا مبني، وابو علی گوید: بیگنی و میفرائی در مبني آنچه در مبني عليه افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب مثل: محوی نزد جمهور مَضْرَبِي شود، و نزد ابو علی و بعضی مَضْرَبِي، و از دعا مثل اسم و غِدِ دَعْوُ و دَعْوُ، و نزد بعضی اِدْع و دَعَّ، و بنائے عَسَل و قنفخر از عَمِل، و قال: عَمِل و قَنُول و عَمَل و قَنُول آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بفعل و فعل نیاید.

بفتح قاء و تشدید سین

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبني عليه بقاعده و قیاس افتاده بود از مبني هم آنگندند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، حلاف لجمهور **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبني عليه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبني هم اندازند، و نزد جمهور حذف در مبني و قیاست که در مبني قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و تحقق بر نیست که زیاده کنند، قلب سازند در مبني بر اثر زیادت و قلب مبني عليه، و جماع است بر حذف زوائد مبني عليه در مبني و قتی که گنجش آس ندارد، و بر عدم بدل و ادغام در مبني و قتی که علت ابدال و ادغام که در مبني بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوی بضم میم و فتح حاء و کسره و اوایه مشدود منسوب بحی اسم فعل از تفعلیل که یائے اخیر و یک از دو یائے مشدوش افتاده یائے دوم و اوایه شد، چنانکه در نسبت گذشت **مضری** بضم میم و فتح ضاد و کسره رائے مشدوده و یائے موحده قبل یائے مشدوده، پس پنج حذف نگندند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته نشد.

مضری بضم میم و فتح ضاد و کسره را قبل یائے مشدوده بر وزن محوی بحذف لام کلمه ویت مین، چنانکه در مبني عليه قیاسی بود اگر چه در مبني قاعده حذف یافته نشد. **دعو و دعو** اوس، مثل: سه ست، و ثانی، مثل: عد؛ چه اصل سه سیمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوردند، و اصل عد عدو بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس است، پس نزد جمهور و ابو علی از مبني حذف نگندند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع بر وزن اسم و عد، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده **عسل** بفتح سین و سین، ناظر سریع اسیر.

قنفخر بکسر قاف و فتح فحسه. **قنول:** مثل. **عسل** از قال. **عمل:** بتشدید لام، مثل: قفصر ز عمل.

قنول بتشدید لام، مثل: قفصر از قال. **ادغام نون:** در میم و اوایه هر چهار مثال با وجود قاعده ادغام. **بفعل:** ناظر است با ولین، و فعل اگر چه مختص با فاعل است، لیکن مان میرود که شاید علمش کرده باشند، و میدانی که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند (رصدی) **فعل** [بکسر فاء و تشدید مین و دام]. ناظر است با آخرین، ای التباس باین وزن لازم می آید چوں: عسک و سعید.

پس هرگاه عمل با دغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قفصر مدغم. (جار بر دی، رکاز لأصول)

وجحفنل از کسر وجعل متنع ست برائے ثقل، ویالبس به فعلل. وبنائے أبکم از وائی
وَأَوَى أَوْى وَأُوْوِ بود. وإِجْرِدْ وَاَيِ وَاِيُو وَاِيُو وَاِيُو وَاِيُو.

ححصل بتقدیم جیم مفتوح بر حان مہملہ وفتح فائندہ لب **متنع ست**. پس کسر وجعلس گشتہ نہ شود.
برائے ثقل: اگر ادغام نکنند: چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، و عدم ادغام باعث کما ثقل.

بس به فعلل: فعل مصححین و تشدید لام اول مفتوح، جو شفیع، ای اگر ادغام کنند التباس پدید وزن لازم آید، و معلوم نشود
کہ اصل کلمہ است یا فعل مدغم. **أبکم**: بضم اول و ثانی پست مقل. **وای** غیف مقرون مہموزین بمعنی قصد.
اوی لقیف مقرون مہموز فانی رجع. **اوء** از اُوُوئی، مثل: **نکم**: **أصه**: **اُوُوئی**، ضمیر ہمزہ دوم بمنسبت یا، بکسر ہمزہ
شد اُوُوئی گردید، اطلاق فاص کردند **اوء** بکسر یا، تنوین شد. **اوو** بکسر یا تنوین، مثل: **نکم** از **اُوُوئی**، **أصه** **اُوُوئی** ضمیر و او
بکسر ہمزہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین ہوا، و تعلیل فص کردند، بعضی بدغام او گویند، و بعضی بدون آنچہ واو مبدل از ہمزہ
مدغم نشود. (رکاز الأصول)

اجرد ای وبنائے جرد از ا ہر دو، و جرد ساکسر و سہ راہ ترہ است. **وای**. [قابل آں انخس است]. از **اُوُوئی**، **أصه**.
یونہی، واو بہت سکون کہ ما قبل یا۔ شد و اطلاق فاص گردید **ایو** ای مثال جرد از **اُوُوئی**، در اصل ہنوئی بود، یا، بقاعدہ
قاص افتاد، و ہمزہ ساکن بہت کسرہ ما قبل ہیا، بدل شد **ایو** حاصل آید، پس نزد بعضی قلب و ادغام نہ کنند اگر چہ یا، و واو جمع آمدہ
و اول ساکن ست، زیرا کہ واو مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در **اوء** مصدر، و بعضی گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ ہیا، واجب شد قلب واو
کہ بعد آست ہیا، و ادغام یا، در یا، نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یا، جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضی سیانسیاً حذف شود،
بریں تقدیر ہی بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضی متوئی در رفع و جر، پس ہی بکسر و تنوین در رفع و جر گویند.

اطلحکم: ای بنائے اطلحکم بر وزن اقلشعر بمعنی تاریک شد و از وائی و اوی.

ایسا ای از وائی بریں صورت آید بکسر ہمزہ و سکون یا، و فتح ہمزہ و سکون یا، و فتح ہمزہ تشدید یا، مفتوح و الف، اصلش **ایو** ہی
سہ یا، بود بر وزن طلحه، واو بہت کہ ما قبل یا، گردید ہی ہی شد، یے ساکن در متحرک ادغام یافت و یے اخیر برائے
فتوح ما قبل الف شد ہیا حاصل شد. (رصدی، رکاز الأصول) **ایو یا** مثل: اصلحہ از **ایو** ہی بکسر ہمزہ و سکون یا، و فتح واو
و یے مشد و قبل الف، **أصه**: **ایو** ہی سہ یا، یے اول در ثانی مدغم شد و ثالث برائے فتوح ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما
قابل یا، گشت **ایو** یا حاصل آمدہ و یے درہ او مدغم نشود بالاتفاق: زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح
واقع شود ہمزہ دوم باز آید زیرا کہ علت ابدالش ہیا، باقی نخواہد ماند، مثل قال **ایو**.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبَّيْعَ اقْوَوَى شود، وقیل: اقْوَيَا، وعصفور از قوة قوَيَّ، وبنائے
 قدعمل از قضی قُضِيَ بحذف یائے ثالث منسیاً وقذعَمِلَةً قُضِيَّةً وقُضْوِيَّةً مانند مُحَيٍّ
 ومُحَوٍّ وحمرش قُضِيَا، وقیل: قُضِيَّ وحَلَلَاب قُضِيضَاء. وبنائے دحرجت از قرأ
 قَرَأْتُ وسبطر قَرَأِيَّ. واطْمَأْنَنْتَ اقْرَأِيَا، ومضار عَشَّ يقرءنَّی. چوں بنا کنند از روایِ مثل
 کوکب، پس جمع بواو ونون کرده بیائے متکلم اضافه نمایند اَوَيَّ شود.....
 بعد تخفیف

عصفور ای وبنائے مثل عصفور باضم کجشک. **قوی** بالضم وتشدید واو مکور وینے مشدود **قدعمل** بضم قاف وفتح
 ذال وکسر میم. **قضی** بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آن قضی بس یا بروزن قدعمل. **مسیا** چنانکه قاعده اجتماع سه
 یاء است ویاادغام یائے اول در دوم. **قضیه و قضویه**: [ای بنائے آن از قضی] اول بضم قاف وفتح ضاد وینے مشدود مکور
 قبل مشدود مفتوح، دوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واو وینے مشدود مفتوح، در اصل قضیه بجهت بر یا بود، پس خواه یائے اول را در
 دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضیه گویند، خواه او را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قصیده شود.
مانند محی بدو یائے مشدود و محوی بحذف یائے اول وقلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت
 گذشت **حمرش** ای بنائے مثل حمرش بفتح جیم وکسر را. از قضی **قضا** بفتح و تنوین، ضمه: قضی بس یا،
 اول مفتوح، دوم مکور، یائے اخیر و نی حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است، وینے دوم برائے فتوح ما قبل الف شد و باجتماع
 سائنین افتاد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و باجتماع سائنین بیفتد محل تا ملل است. **قضی** تقلیل فاص در قضی
 و عدم احوال یائے دوم که برائے الحاق است **حللاب** بکسر حاء مبداء ولام اول و سکون یائے موحده نیایی است.
قصصاء ضمه: قضی بکسر سین ولام، یا بقاعده رداء همزه شد. **قراپ** ضمه: قرأت، همزه دوم که در موضع لام
 ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء و سکون طاء وراء بنائش از قرء.

قراي ضمه: قرأ، همزه دوم که در لام ست یا شد، وچوں یا بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرايات ضمه: قرأت، همزه دوم لام بود یا شد و بنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح لأصول)
بقرسی بروزن بقرع، ضمه: بقرء، حرکت همزه میانه بول داده جهت سه ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند،
 چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا کنند**: این سوال این جنی از این خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **اوی** مستحسن و تشدید
 یا چه مثل کوکب از روای است، یائے متحرک از فتوح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازاو لوق مثل: اخشوشن الناس ایلوق الألق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف بجا بود کتابتش یاسین است، و اگر اسم شی دیگر است یاء سین بود و یس، و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر است. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ^{ای نوشتن بصورت سنی} مر او راست در وقت ابتدا یال و وقف برال؛ و لهنداره زیداً و محییء مه جئت بهاء نویسند، و مانند بزید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ی گردید، و او اول را همزه کردند چون او صل. هر گاه جمعی بواو نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصصصون، و بنگام اضافت بیانی متکلم نون جمع افتاد و وی شد، و بقاعده مسمی نوی حاصل آمد. (حار بردی، رکاز الأصول)

ایلولق مثل: حشوش، نصد. اولوق، اگر وزن نوق فوعل بود نوق است، اگر اصلش فعل باشد بهر تقدیر همزه خواه، او از کسره ما قبل یاء شد. **خط**: و آن عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش بران آنست که خط و لیل لفظ میاشد، و مراد از خط عربی است، لیکن بران غیر اهل عروض آنچه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاهی حرف ملفوظ نویسند، و گاهی غیر ملفوظ برنگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) **یاسین** ای بصورت اسمائے حروف نه مسمی. **یاسین** ای کتابتش بصورت اسم حروف بجا بود نزد بعضی **یس** ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسائے حروف است. **در وقت ابتداء**: لهندارسته و مررت نه بدون واو یاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند برانے حذف آن در حال وقف؛ و لهذا مثل: **یس** است؛ و فاصرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتدا همزه می خوانند اگر چه در ورق از تلفظ افتاده (شرح لأصول، رصی)

ده ردا امر است از رای یری که بجهت بقائے آن بر یک حرف هائے سکت لاحق کردند.

محییء مه جئت ما استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد و هائے سکت لاحق شد.

بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه بنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مانے استفهامیه و قسے است که مضاف الیه واقع شود، و اگر بحر و بحر ف جرد و دها نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آن جائز است؛ از آنکه جاز بحر و همزه کلمه واحد هستند چون: عهء مه و علامه لام (مه) مانند بزید؛ حاصش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یک =

و کتابت اضرین بواو والفاء و اضرین بیاء و هل تضرین بواو ونون، و هل تضرین بیاء ونون
باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف است مگر در لئلا
ولئن ویومئذ و حنیئذ وهؤلاء، و متوسط ساکن بوق حرکت ما قبل، و متحرک بوق حرکتش اگر
ما بعد سکون است، .....
ای خط همزه متوسط
همزه
ی حرکت خوا

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل سے پیوند، مثل: برید و علامی. و همچنین کلمه که کتابت آن بر یک حرف مانده باشد اگر چه در
تلفظ دو حرف ظاہر گردد جو. هـ و کلمه دو حرفی لا حرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تشبیه و جمع
و نسبت باشد، و وجه درینمدر شدت اتصال است، یک حرف علی حدہ بتلفظ نیاید، و ضمیر و غیره مثل جزوست، (شرح لأصول)
اضرین جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضرین امر واحد مخاطب بانون خفیفه. هل تضرین جمع مضارع بنون خفیفه
هل تضرین واحد مخاطب مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمیر یا کسره بود حذف کنند، و آن
را که بجهت نون محذوف شده بود باز آرند تا مؤکد. پس شاققن مؤکد از غیر مؤکد دانند قواعد خط را هم و شواربل ممتنع خواهد
شد، و میدانی که ایں التباس در وقف هم موجود است. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از اینجا تا آخر کتاب از قاعده صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور است؛ زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست
اگر چه غلیل شکل سر معین کرده، پس در اهل کلمه بالف نوشته شود، برابر است که ابتدای کلام بود یا نه، و صلی باشد یا قطعی،
زانکه یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف مت تخفیف میباید، و چون در اول کلمه تخفیف
لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: حمد و باحمد و بعد و عه و هل و احد و حوه و شح (رکاز لأصول)
مگر در لئلا و لئن ای جائیکه لام ابتدا بر این شرطیکه آید، و جائیکه غظایم و حین بکلمه بعد مضاف شود، و جائیکه بابت تنبیه بر اول،
ممد و داخل شود، در همه صورت بوق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمیر بواو و بعد کسره بیاء و بعد فتح
بالف نوشته شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)
بوق حرکتش: و حذف کنند، زیرا که حرکتش قویست متبدل گردد، پس کتابت آن تابع حرکتش او باشد، بخلاف حرکت
همزه اخیر که ضعیف و در معرض زوال است، و بعضی همزه متوسط را که تخفیفش بخذف و ادغام است از خط می افکنند نحو: مسده
و حصه، و بعضی صرف مفتوحه را چون: سس، بخلاف مضمومه و مکسوره. بعد سکون: چون: یسئل و یؤمن و یئس

و بیشتر مفتوحه را بعد الف نویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو و در فته بیاء و در غیر
 آن بر طبق بین بین، و همزه آخر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّءٌ و حَبَّءٌ وَ حَبَّءٌ، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آن حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداءوك، نه در مانند مقروءه و بریه،
 و همزه که بعد آن مدیه بر صورت خطش بود بیفتد، .....
 ای قسط همزه

بعد الف نویسند: برائے کراهت مثلیں چوں: سب بر وزن فاعل، و بعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.
 در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فته: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آن: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں:
 سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: مؤ، یا مکسورہ بعد آن مثل: سئل، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقروءہ
 و رؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آن ہمہ بدیگنہ مے شود.
 بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. بیگند: ازینجا ست کہ اسم ممدود و منون منصوب را بعد الف نویسند نہ بر
 نحو: سمعت داء، الف اوس داء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتد، و حذف این ہمزه از روئے موافقت تخفیف
 و برونش در محل تغیر ست؛ و لهذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد: چه در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حب، همزه در ہر سہ حال بیفتد، و اگر مکسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشتہ شود نحو: رؤف و قرؤء، و نزد بعضے اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، و میان این فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف
 نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصوب) حنا: در نصب و الفش صورت ہمزه نیست بن تنوین منصوب است کہ در وقف الف می
 شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردی)

مانند آن: کہ بیش وقف بر ہاں متصل شود نہ بر ہمزه چوں علامت تشبیہ و جمع و نسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود، زیرا کہ حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. جزؤك بر رفع ہمزه رأیت حرّك
 نصب و خبرت خبر رداءوك. بضم ہمزه بواو و رداءوك بکسر بیاء و رأیت رداءوك. بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزه مفتوحہ بعد
 الف اقلند چوں: سأل، و بعضے بدو الف بصورت رداءوك. مانند مقروءه: ای جائیکہ ہمزه بعد واو و یائے زائد بود، و تحقیقش بقب
 و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس ہمزه حکم متوسطہ نیابد و از خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکار
 الأصوب) بیفتد: برائے کراهت اجتماع مثلیں، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را ننویسند، بل یکت واو و یا و الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیفکنند؛ تا التباس بمفرد و جمع موند نشود. الف که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء نحو: صدیاء و بعد یاء هم در مانند یحیی و ربی علما، و الف ثالث اگر از یاء ست بیاء ننویسند، و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جزبلی و الی و حتی بیاء نوشته اند، .....

مستهزین اصله: مستهز و و دو واو که اول همزه مسد است **مستهزین** اصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسد **خطا** اصله: حصا، همزه و الف تنوین. **و یاء**: ای یکت یا در مستهزین که آن یائے جمع است، و گاهی بدو یاء در تنوین باقی دارند، مستهزین ننویسند؛ زیرا که استقلال دو یاء، مثل و واو و الف نیست. (شرح لأصوب) **و الف** در حصا که الف تنوین است. و همزه و افتاء **ردائی** ای مهور مضاف بیائے متکلم یا آنکه یائے نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه ننویسند

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا در از ست و صورت یائے مده مدور، و نیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلت در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یائے نسبت مشدداست، و در یں هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یاء ننویسند زیرا که مده نیست. (ص، حار ردی و غیره آن)

بیفکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت حصا ست **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله و تشبیه مثلاً یاء می شود، برابر است که بدل از واو باشد نحو عطی و رنصی و سنصفی و معصی و مرنصی و مستنصفی، خواه بدل از یاء، چون انعی و مسفی و مرمی و مستنی، یا نه از واو بدو نه از یاء، مثل حسی و ففیری، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند چوں: ارحاه و مساه و عضاء و اعناه بالف ننویسند، و احدها مثلاً شافه ست، خلافاً لمعص. (شرح لأصوب)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء، ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراست اجتماع مثلین **علما** تا میان علم و غیر علم فرق شود، و غلط نماند زیرا که غیر علم مقدم ست، پس هر گاه در آن بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح لأصوب)

بیاء ننویسند: برائے تشبیه بر اصل چوں رمی، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوند و الف نوشته شود **و اگر نه**: ای بدل زیا، نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر ننویسند چوں، دع و عضا، **بهر دو نگارند**: ای بالف و یاء، زیرا که افش یا از واو ست بدل الی آن تا، در کما خواه از یاء، بدلیل اماله آن **جز مدی** نوشتن الف سی بیاء برائے اماله است، و بی و عسی بنا بر آنکه افش در لیه و عیه یاء شود و حتی برای محموس (شرح لأصوب) **بیاء نوشته اند**: زیرا که الف مجهول الاصل ست، و همچنین اسمائے لاره اسماء، مثل: ما و اء و اء و اء و همچنین حرف بجا و می و ی بیاء نوشته شود برائے اماله

دو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر است و جنس اول بعد ادغام یکے نویسند
چوں: فَرَّ وَبْتُ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والحي والذين ومما وعمما وأما وإلا بخلاف
قیاس است، والـف اللہ در حمن ننویسند، چنانکہ ہمزہ اسم در بسم اللہ الرحمن الرحیم، و ہمزہ
ابن کہ نعت و در میان دو علم است.

یکے نویسند زیرا کہ آنچہ در فظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **ت**.. بر وزن نعت، ابتدا حرف دوم تائے ضمیر است و اوس ہم
تا.. ست. پس یکے نوشتند، و گاہ بدو تاء نویسند زیرا کہ مدغم و مدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، و اگر دوم ضمیر مفعولست و جنس
اول یک حرف ننویسند چوں: بدر کہکہ زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم این جملہ دو مثال است، پس در وعدت اگر چہ حرف دوم ضمیر است و وال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد،
لیکن تاء و وال یک جنس نیست، و در اللحم اگر چہ ہر دو لام یک جنس است، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمہ دیگر است،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، و ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بکنکہ کہ ہمزہ استفہام بر آں آمدہ باشد مشابہ
میگردد. اما ما صفتح یا بالکسر و راں 'ما' با 'ان' مصدریہ یا شرطیہ و 'ما' زائدہ و إلا بفتح و کسر در آن لا.

بخلاف قیاس: و قیاس در مدی و غیرہ دو لام است، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس در آن نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، و اللدین شنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و اللدان و اللتان و اللتین را بران حمل کردند، و بمچنین اللام
بلام ننویسند؛ تا "لا" مشتبہ نشود، و اللایون و اللای و اللوائی و اللالائی و اللوائی بران محمول شد، و قیاس در 'ما' و غیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب ے آید.

الف اللہ در تسمیہ واقع شود یا نہ. **نویسند**: برائے کثرت استعمال و طب تخفیف. **در بسم اللہ** برائے کثرت استعمال؛ چہ در
اوائل امور گفتہ و نوشته میشود، و در بسم اللہ فقط و باسم ربك حذف نکنند؛ برائے قوت استعمال، و در **بسم اللہ** و **بسم اللہ**
(ہم د. ۲۱) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آغزای خوانند، و این بر تداوت زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف **ہ و ف و س**
ربك (العلق: ۱) بآنکہ استعمال اسم بار بپہ نسبت اللہ کمتر است.

کہ نعت: و اگر نعت نبود نحو: رید اس عمرو ہمزہ نوشتہ شود، و بمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (مہ)
و در میان. و اگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: رید اس حالت، و تون موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ این باب
مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)
و دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مخفف.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگرود، چوں: قدروا لم یقصدوا، دور مائتان از جهت مائتہ، و دران تا جدا
 شود از منہ، و واؤ بعد عمرو و در حالت رفع و جر؛ تا تمیز یابد از عمرو، و در اولاء برائے موافقت
 اولئک، و دران از جهت مخالفت إلیک، و در اولو بواسطہ متابعت اُولی، و دران از جهت مفارقت
 إلی، و حرف و شبہ آنرا جز متنی با کلمہ "ما" کہ حرف ست متصل نویسد، .....
 برائے عدم استعمال آن

تا بواؤ الخ: بخلاف واؤ واحد کہ بعد آن الف نویسد، رضی گفتہ: زیرا کہ واوش لام کلمہ است و از کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ
 شود چوں: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود و او جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجا ست، لیکن در خط
 و تصویر نفی نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
 اگر گوئی: التباس و او جمع بواؤ عطف در صورتی کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضی جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشند، کذا فی "الرضی".
لم یقصدوا: آوردن این مثال برائے تشبیہ بر اختلاف؛ چه بعضی بعد و او جمع در مضارع الف نویسد.
در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تشبیہ.] و جمع را چوں: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا کہ صیغہ مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتادہ، بخلاف تشبیہ. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائتہ می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ و لہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** مے افزایند نہ الف و باء؛ تا بمضوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، و اگر عمرو مضاف یا مضمیر یا در
 قافیہ بود نویسد؛ چه در تصغیر مرد و لفظ یکے باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، و در قافیہ کہ عمرو گنجد
 عمر نہ گنجد. (جار ہر دی، شرح الأصول)

تا تمیز: و عکس نکردند؛ زیرا کہ عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار ہر دی، شرح الأصول)
عمر: [بضم عین و فتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **اولو:** و اولو اسم اولی بتصرف است از ای حرف
 جر. **بواسطہ متابعت:** همان واؤ ست در حالت نصب و جر. **و شبہ آنرا:** ای اسمائے شرط و استفہام. (رضی)

جز متنی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چه مصدری جز و ما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال ب ما بعد کند نہ بما قبل، و اما اسمیہ منفصل ست بچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأینما وکلما، چنانچہ آن ناصبہ وإن شرطیہ با "لا"، ویوم وحين با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ الخ: "أن" ناصبہ بالا متصل نویسد؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و همچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارحنی، و ﴿لَا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و این احتراز است از "أن" و "إن" محققہ از مشدودہ، و ہنگام وصل نون را ننویسد؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافعي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	البيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحبرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ النبوی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لمجمعات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد کیہ	جوامع النظم مع جہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (بینی ترتیب پر مکتل)
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (فتی کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الایواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شامل ترمذی
کریما	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
پند نامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
بخ سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ اسطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (چھٹا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (بینی ترتیب پر) (مکتل)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (فتی کی ترتیب پر) (مکتل)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ